

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Aleksandra Mališić

Ministry of Foreign Affairs of the
Netherlands

BEFEM
ima žena pravo

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Aleksandra Mališić

Beograd, 2024

Autorka:

Aleksandra Mališić

Izdavač:

Udruženje Feministički kulturni centar BeFem

Beograd, Republika Srbija

contact@befem.org

www.befem.org

©BeFem 2024.

U ime izdavača:

Jelena Višnjic

Lektura i korektura: Hristina Piskulidis

Dizajn korica i prelom: Hristina Piskulidis

Štampa: Draslar List d.o.o., Beograd

Tiraž: 250

Beograd, 2024.

ISBN-978-86-906756-1-6

SADRŽAJ

1. Uvod	6
2. Teorijski okvir	7
2.1. Konstruktivističko razumevanje političkog predstavljanja	7
2.2. Političko predstavljanje žena	10
2.3. Političke partije kao akteri predstavljanja	12
2.4. Programi i ideologija kao osnov političkog predstavljanja	13
2.5. Političko predstavljanje žena u Srbiji	16
3. Metodološki pristup	22
4. Rezultati i diskusija	25
4.1. Rodna/polna ravnopravnost/jednakost	25
4.2. „Žena-majka“	30
4.3. Žensko telo u službi opstanka nacije ili o reproduktivnom i seksualnom zdravlju i pravima	34
4.4. „Zaposlena žena-majka“ ili žene na tržištu rada	40
4.5. Nasilje nad ženama	43
4.6. „Muškarac i žena je istovetan i ravnopravan“ ili o političkoj participaciji i reprezentaciji žena	46
4.7. Manje zastupljeni identiteti i uloge žena	49
4.7.1. Odnos sa ženskim organizacijama	49
4.7.2. I one to (ne) mogu: žene u sistemu odbrane i sportu	50
4.7.3. I one druge: seoske žene, žene-migranti, žene sa invaliditetom, starije žene, LBT... ..	51
5. Zaključak	54
Literatura	58
Izvori	64

1. Uvod

Žene čine više od polovine biračkog tela, pa je pitanje koliko su interesi žena uključeni u javne politike aktuelno teorijsko i političko pitanje. Interesovanje za političko predstavljanje žena vraća se u fokus teorijskih i empirijskih istraživanja devedesetih godina dvadesetog veka. Bez obzira na to da li se razume u okviru tradicionalnog pristupa (Pitkin, 1967) ili novijih zaokreta u teoriji političkog predstavljanja, reprezentativnog (Phillips, 1995; Young, 2000) i konstruktivističkog (Disch, 2011; Saward, 2006), političko predstavljanje žena je nezaobilazno u razumevanju rodni odnosa moći u savremenim demokratijama, koje s jedne strane odlikuju složeni procesi predstavljanja, i patrijarhalno ustrojstvo društva sa druge. Dosadašnja istraživanja bila su prevashodno okupirana pitanjima kako uključiti žene u demokratske procese donošenja odluka (Phillips, 1995), koji uslovi dovode do usvajanja rodni kvota (Čičkarić, 2009a; 2023), kao i da li usvajanje kvota i veće prisustvo žena u predstavničkim institucijama dovodi do politika koje su naklonjene ženama (Childs and Krook, 2009; Čičkarić, 2014a). Ovi radovi značajno su doprineli razumevanju faktora koji utiču na političku zastupljenost žena, poput političke kulture ili institucionalnih prepreka i podsticaja. U dosadašnjoj literaturi, međutim, nedostaju radovi koji bi analizirali uticaj programa političkih partija na političko predstavljanje žena. Cilj ovog rada je da bar delom popuni ovu prazninu u literaturi. Oslanjajući se na konstruktivistički zaokret u teoriji političkog predstavljanja (Saward, 2010), ovaj rad analizira načine na koje su žene predstavljene u programima političkih partija sa ciljem da proširi polje razumevanja političkog predstavljanja žena u Srbiji. Rad pokušava da odgovori na pitanja koje političke partije predstavljaju žene, na koji način definišu interese žena, i kakve su društvene uloge namenjene ženama.

Uvidi iz ovog istraživanja mogli bi poslužiti političkim partijama, neizabranim predstavnicima poput ženskih i feminističkih organizacija, ali pre svega ženskom delu biračkog tela kao polazna tačka za delovanje u borbi za (drugačije) političko predstavljanje.

2. Teorijski okvir

2.1. Konstruktivističko razumevanje političkog predstavljanja

U ovom radu polazim od konstruktivističkog zaokreta u teoriji političkog predstavljanja oslanjajući se na koncepte Majkla Sejvarda (Michael Saward). Konstruktivistički zaokret se razvija sredinom prve dekade dvehiljaditih godina i sve više ima primenu u istraživanju političkog predstavljanja žena (Lončar, 2023). Za razliku od tradicionalnog pristupa (Pitkin, 1967) koji pretpostavlja postojanje jasnih, transparentnih interesa određenih grupa u čije ime predstavnici donose odluke nakon što su izabrani, konstruktivistički obrt stavlja fokus na sam proces predstavljanja. Konstruktivisti političko predstavljanje razumeju kao stvaralački, relacioni, dinamični, kontinuirani, nikad potpuni proces u kome se predstavljeni i predstavnici međusobno konstituišu; ili kako ga Sejvard definiše, to je neprestani proces proizvodnje i primanja, prihvatanja i odbijanja tvrdnji tokom, između i izvan izbornog ciklusa (Saward, 2010: 36).

Ovaj teorijski pristup pažnju usredsređuje na sam proces predstavljanja i njegove posledice, i postavlja pitanje kako se kroz predstavničke procese kreiraju i menjaju identiteti i interesi aktera predstavljanja. Za konstruktivističko razumevanje političkog predstavljanja ključna su tri Sejvardova pojma – predstavničke tvrdnje (*representative claims*), proizvođač predstavljanja (*claim-maker*) i dinamično pozicioniranje (*shape-shifting*). Političko predstavljanje je složen proces u čijem su središtu predstavničke tvrdnje (*representative claims*) kojima predstavnici proizvode značenje o tome šta njihova predstavnička baza (*constituency*) jeste i koji su njeni interesi, povezujući ih istovremeno sa predstavom koju kreiraju o sebi kao najboljim mogućim predstavnicima te baze (Saward, 2006: 301). Stvaralačka dimenzija predstavljanja ogleda se u tome što predstavnici, tvrdeći da predstavljaju određenu predstavničku bazu, zapravo kreiraju sliku o predstavljenima. Iako grupe postoje i pre čina predstavljanja, one se u procesu predstavljanja konstituišu kao grupa sa određenim političkim zahtevima (Lončar, 2023: 39). Dalje, konstruktivistički pristup ne podrazumeva da postoje jasno izraženi, stabilni i transparentni interesi, već se oni delimično konstruišu kroz interpretaciju u predstavničkim tvrdnjama. U istom procesu predstavnici pokušavaju da konstituišu sebe kao predstavnike, tvrdeći da predstavljaju ili da znaju šta predstavlja nečije interese (Saward, 2006, 305). Tako se stvaralački proces ogleda i u tome što se i slika o predstavnicima kreira, što Sejvard objašnjava pojmom proizvođač

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

predstavljanja (*claim-maker*), koji pridodaje semiotičkoj shemi predstavljanja zasnovanoj na odnosu subjekta, objekta i referenta. Tako proizvođač predstavljanja (PP) postavlja subjekta predstavljanja (S), koji predstavlja objekat (O), a koji se odnosi na referent i izvodi pred publikom (Saward, 2006: 301). Posledica ovakvog procesa jeste da predstavljanje nikada nije potpuno. Predstavljani (referent) nikada nisu u potpunosti predstavljeni onakvi kakvi jesu, već je predstavljena intepretacija (objekat) onog što jesu. Proizvođač predstavljanja istovremeno konstruiše i određenu ideju predstavnika (subjekta) u određenom kontekstu, a ne odslikava (sve) što predstavnik stvarno jeste. Sa druge strane, identiteti predstavnika i predstavljenih su složeni i nemoguće je tvrdnjom obuhvatiti višestruke identitete i interese. Predstavljanje je dinamičan proces utoliko što, kreirajući slike o subjektu, proizvođači predstavljanja (čak i kad je u pitanju ista osoba) stvaraju različite uloge iz kojih govore, to jest dinamički se pozicioniraju (*shape-shifting*). Predstavnik koji menja svoje uloge je politički akter koji tvrdi da predstavlja tako što strateški oblikuje svoju ličnost i političke pozicije za određenu predstavničku bazu ili publiku (Saward, 2014: 726). Dakle, ne postoje fiksirane pozicije koje predstavnici zauzimaju, već se korišćenjem raspoloživih resursa različito pozicioniraju u skladu sa procenom koja od uloga će najverovatnije dovesti do prihvatanja publike u određenom kontekstu.

Još jedan važan element koji Sejvard pridodaje procesu predstavljanja je publika. Kao širi pojam od biračkog tela, publiku mogu činiti potencijalni finansijeri, politički analitičari, mediji koji mogu priznati legitimitet potencijalnom predstavniku a da ne moraju nužno biti deo biračkog tela (Disch, 2012: 8). Sledeći kulturološku literaturu o aktivnoj publici u proizvodnji značenja, Sejvard pravi analogiju u političkom kontekstu o aktivnom građanstvu koje ima odlučujuću ulogu u legitimaciji predstavnika. Analogno Holovom modelu kodiranja i dekodiranja poruke (Hol, 2012), predstavničke tvrdnje funkcionišu jedino ukoliko ih publika na neki način prizna, prihvati ili odbaci, ili na drugi način reaguje na njih (Saward, 206: 301). U „*komunikacionoj strukturi*“ političkog predstavljanja proizvođači predstavljanja pokušavaju da podstaknu ciljanu publiku da primi tvrdnju na željeni način (Saward, 206: 301), to jest da ih ciljana grupa prizna kao svoje predstavnike. Da bi komunikacija bila uspešna i efektivna, potrebno je da „rezultat kodiranja uspostavlja neke granice i parametre u kojima će se odvijati dekodiranje“, kako publika ne bi mogla da učita bilo šta (Hol, 2012: 283). Drugim rečima, da bi publika prepoznala sebe u predstavniku, stil, uvremenjenost i sadržaj predstavničke tvrdnje mora biti povezan sa poznatim kontekstualnim okvirom (Saward, 2006, 301). Političko predstavljanje je relaciono utoliko što predstavnici i predstavljeni aktivno učestvuju u međusobnom konstituisanju, a predstavnički odnos ne može postojati ukoliko se ciljana grupa nije prepoznala u iznetoj tvrdnji i prihvatila određenog predstavnika da govori i deluje u njihovo ime. Demokratski legitimitet imaju one tvrdnje za koje postoji dokaz da ih je odgovarajuća biračka baza prihvatila u dovoljnoj meri i pod razumnim uslovima prosuđivanja (Saward, 2010: 145). Akcenat na kulturnoj i estetskoj dimenziji nas poziva da istražimo načine kojim se proizvođači

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

predstavljanja oslanjaju na postojeće kulturne resurse, ili pokušavaju da preoblikuju ili stvore nove resurse dok proizvode tvrdnje u ime određenih grupa (Thompson, 2012: 4). Upravo nam Holov model kodiranja i dekodiranja može poslužiti za razumevanje posledica koje ima aktiviranje različitih kulturnih resursa i vrednosti. Hol predlaže tri pozicije sa kojih se može dekodirati poruka: dominantno-hegemonistička pozicija, pozicija dogovornog koda i pozicija opozicionog koda (Hol, 2012: 283–285). Dominantno-hegemonistička pozicija je primer savršeno transparentne komunikacije u kojoj je poruka dekodirana u okviru referentnog okvira u kome je kodirana. Na ovom mestu postoji neupitna saglasnost sa komuniciranim hegemonističkim definicijama. Publika na poziciji dogovornog koda je saglasna sa dominantnom definicijom, ali zadržava pravo na delimično drugačije situaciono čitanje, „dogovornu primenu na ‘lokalne uslove’“ (Hol, 2012: 285). Pozicija opozicionog koda podrazumeva da publika razume referentni okvir u kome je poruka kodirana, ali je čita na suprotan način. Prema Holu, jedino u poziciji opozicionog koda nastupa „‘politika označavanja’ – borba u diskursu“ (Hol, 2012: 285). U tom smislu, političko predstavljanje je kontinuirani proces sukobljavanja različitih interesa, u kome aktivnu ulogu imaju ne samo predstavnici već i predstavljeni. Posledično, odgovor na problem nereprezentativnih elita je više predstavljanja – više predstavničkih tvrdnji koje proizvode formalni i neformalni predstavnici unutar i izvan države (Schaap, 2012). Usredsređivanje na *borbu u diskursu* ne znači istovremeno poricanje materijalnosti interesa i uslova u kojima se sukobi oko interesa i grupa odvijaju, već uzimanje u obzir da jezik ne samo da opisuje već i oblikuje stvarnost (Disch, 2012: 9).

Političko predstavljanje nije mimetičko već kreativno: ono predstavlja predstavničku bazu na jedan ili drugi način, koja posledično ima jedan ili drugi skup interesa (Saward, 2010: 71). Umesto na *prisustvo*, konstruktivistički pristup pažnju usmerava na *čin* predstavljanja i pitanje *kako* kroz predstavničke tvrdnje nastaju predstavljeni, njihovi interesi i predstavnici koji ih zastupaju. Strateško pozicioniranje predstavnika tokom mandata, nadmetanje sa drugim akterima unutar i izvan predstavničkih institucija u predstavljanju interesa određenih ciljnih grupa, ukazuje na to da je političko predstavljanje kontinuiran proces. Predstavljanje se odvija svuda – unutar i izvan institucija; i stalno – u toku, između i izvan izbornih ciklusa; a pored formalnih, potencijalni predstavnici i proizvođači predstavljanja mogu biti i neformalni, poput organizacija civilnog društva, medija, i slavni ličnosti. Imajući u vidu potencijal istraživanja različitih aktera koji ovaj pristup nudi, u ovom radu fokusiraću se na političke stranke koje pretenduju da budu formalni predstavnici, budući da one i dalje imaju najveću moć u donošenju odluka, koje mogu ostaviti posledice na celo društvo.

2.2. Političko predstavljanje žena

Brojna teorijska i empirijska istraživanja političkog predstavljanja žena polaze od klasičnog pristupa predstavljanja i zasnivaju se na tipologiji koju je razvila Hana Pitkin (Hanna Pitkin, 1967). Pitkin razlikuje formalno, simboličko, deskriptivno i suštinsko predstavljanje. Formalno se odnosi na izbore, gde predstavljeni biraju predstavnike da deluju u njihovo ime i kojima su predstavnici odgovorni. Simboličko predstavljanje odvija se posredstvom simbola koji evocira vezu sa predstavljenima, a deskriptivno se zasniva na sličnosti između predstavnika i predstavljenih. Kada predstavnici deluju u ime predstavljenih i u njihovom interesu, onda je to suštinsko predstavljanje koje je za Pitkin jedino pravo predstavljanje. Tokom reprezentativnog zaokreta devedesetih godina dvadesetog veka, ističe se značaj deskriptivnog predstavljanja, odnosno prisustva žena (i drugih istorijski isključenih i marginalizovanih grupa) u institucijama, proporcionalno njihovoj brojnosti u društvu. Prisustvo žena je važno iz četiri razloga (Phillips, 1995: 65). Prvo, to je pitanje pravde, zatim, proizvodi uzore, treće, pretpostavlja se da će interesi žena biti izostavljeni u odsustvu žena, i konačno, pretpostavlja se da će žene u politiku uneti drugačije vrednosti (kao i prakse, teme). Istraživanja deskriptivnog predstavljanja bila su usmerena na pitanja kako uključiti žene u demokratske procese donošenja odluka (Phillips, 1995), koji uslovi dovode do usvajanja rodni kvota (Čičkarić, 2009a; 2023), u kojoj meri je ostvareno deskriptivno predstavljanje; uz uvođenje pojma interseksionalnosti u analizu – koje grupe žena imaju svoje predstavnice. Onda kada su žene u određenom broju ušle u predstavničke institucije, istraživanja su usmerena na odnos između deskriptivnog i suštinskog predstavljanja. Ova istraživanja se zasnivaju na teoriji kritične mase, određenog procenta, obično između 15% i 30% zastupljenosti, koji bi žene trebalo da pređu kako bi se došlo do usvajanja politika naklonjenih ženama. Ova veza između deskriptivnog i suštinskog je kritikovana kao neutemeljena, a istraživačko fokusiranje na predstavnice zbog njihove (polne i/ili rodne) sličnosti sa biračkom bazom, gubi iz vida druge aktere, na primer muškarce koji predstavljaju žene (Lončar, 2023) ili konzervativne predstavnice i način na koji one konstruišu interese žena (Celis and Childs, 2012).

Druga pretpostavka istraživanja veze između suštinskog i deskriptivnog predstavljanja je da će izabrane predstavnice raditi u interesu žena, što zahteva definisanje i selekciju određenih interesa žena koja prethode predstavljanju, na osnovu kojih se onda procenjuje u kojoj meri predstavnice utiču na politike naklonjene ženama. Istraživanja suštinskog predstavljanja žena otvorila su brojna pitanja poput: šta su interesi žena? da li su interesi žena univerzalni, ženski ili feministički? kako ideologija utiče na formiranje interesa žena? Selis (Karen Celis) ukazuje da su interesi žena u teoriji najčešće konceptualizovani na tri načina: tradicionalnim ženskim ulogama u patrijarhalnom društvu koje su oblikovane ženskim telom, seksualnošću i sposobnošću

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

rađanja; ženskim učešćem na tržištu rada; i mogućnošću da transformišu rodne uloge kako bi postigle veću rodnu jednakost (Celis et al 2014, 153). Definisanje interesa žena onako kako ih definiše feministička teorija ili određeni feministički pokret, jeste samo deo predstavljanja, jer neke žene ne podržavaju feminističke zahteve, a dodatno zato što postoje neslaganja između različitih feminističkih shvatanja istog problema. To ne znači da istraživanje političkog odgovora na feminističke zahteve nije važno, jer upravo ono može pokazati koliko su politički predstavnici i država spremni da reaguju na probleme koje žene same ističu kao ključne za poboljšanje svog statusa i dostizanje jednakosti između muškaraca i žena (Celis and Childs, 2012). Međutim, na koji god način da su ovi zahtevi definisani, postavlja se pitanje kojih žena interesi su uzeti u obzir. Razumevanje interesa kao stabilnih, jasnih i koherentnih je kritikovano budući da ne obuhvata sva iskustva i političke zahteve žena, te redukuje žensko iskustvo pretendujući univerzalnost. Neke autorke pokušavale su da prevaziđu problem razlike među ženama istovremeno zadržavajući koncept žena kao kolektiva čiji položaj oblikuju diskriminatorne društvene strukture (Alcoff, 2006; Young, 1994), ili su predlagale pristup istraživanju predstavljenosti žena koji bi podrazumevao socijalnu „žensku perspektivu“ umesto interesa (Weldon, 2011). Selis zato smatra da je plodotvornije proširiti pristup istraživanju suštinskog predstavljanja žena istraživanjem načina na koje se ono pojavljuje, umesto istraživanja da li žene rade u interesu žena (Celis, 2008; 2009).

Konstruktivistički obrt pravi otklon od tipologija klasičnog predstavljanja i daje okvir koji proširuje horizont razumevanja političkog predstavljanja žena. Konstruktivistički pristup nužno ne osporava postojanje zajedničkih interesa koje žene dele, već sugerise da su različiti akteri (a ne samo žene i ženske ili feminističke organizacije) uključeni u konstruisanje interesa koji su predstavljeni kao interesi žena. U tom smislu, ispituje se koji su to kritični akteri koji predstavljaju žene. Fokusiranjem na žene i njihovo ponašanje na pozicijama deskriptivnog i suštinskog predstavljanja, propušta se prilika da se razumeju i drugi akteri i način na koji oni predstavljaju žene, kao i njihov uticaj na položaj žena. Drugo, istraživanjem političkog nadmetanja oko delovanja u ime žena, moguće je razumeti na koji način ideologije utiču na definisanje interesa i prihvatljivih političkih rešenja koja predstavnici nude (Reingold and Swers, 2011: 432). Analiza predstavničkih tvrdnji svih aktera bez obzira na njihovu poziciju na ideološkom spektru ne podrazumeva relativizam – priznavanje feminističkih, nefeminističkih i antifeminističkih tvrdnji omogućava poređenje tih tvrdnji i njihovo vrednovanje (Celis and Childs, 2012: 220). Dalje, istraživanje predstavničkih tvrdnji može pokazati da su interesi žena označeni na mnogo raznovrsniji način nego što to može pokazati analiza zasnovana na preselekciji određenih interesa, i ukazati koji su problemi žena istaknuti kao prioritetni. Uzimajući u obzir da se predstavničke tvrdnje konstruišu u kontekstu odnosa moći različitih aktera, kreiranje interesa žena moguće je posmatrati kao kontinuirani i intenzivni politički proces (Celis et al., 2014: 155), što podrazumeva i drugačiji metodološki pristup kojim se tematski razgraničava šta konstituise interese žena (Celis, 2008: 118). Konstruktivistički

zaokret daje okvir istraživanju u kome se postavljaju sledeća pitanja: (1) kako se odvija predstavljanje, (2) ko predstavlja, (3) koje žene, (4) kojim politikama, (5) gde, (6) kada, (7) zašto, (8) kome su predstavници odgovorni, (9) koliko je predstavljanje efikasno (Celis and Childs, 2023: 12); i proširuje horizont razumevanja na koji način predstavници oblikuju interese žena.

2.3. Političke partije kao akteri predstavljanja

Političke partije su glavni akteri savremenih demokratija, pa tako i političkog predstavljanja. One ne samo da izražavaju postojeće probleme i interese, već ih stvaraju i nameću viziju poželjnog društva. Na izborima stranke kandiduju politike i prioritete teme zasnovane na programima, a partije koje osvoje vlast i uđu u predstavničke institucije sprovode svoje javne politike i donose odluke koje utiču na čitavo društvo. Pored ove društvene uloge partije, na kojoj će biti fokus u radu, Spasojević i Stojiljković ističu još i odnos sa građanima i civilnim društvom, a u treću ulogu ubrajaju funkcije političke regrutacije, nominacije i izbora vladajuće elite (Spasojević i Stojiljković, 2020: 200). Partije imaju centralnu ulogu kada je u pitanju predstavljanje žena. Prvo, partije odlučuju koje kandidate i kandidatkinje i pod kojim uslovima regrutuju, selektuju i biraju (Lang, Meier and Sauer, 2022: 7). Osim toga, partijske odluke o raspodeli mandata i delovanje izabranih predstavnika u okviru poslaničkih grupa, omogućuju disciplinovanje i veću kontrolu nad izabranim predstavnicima. Stoga, „političke partije možemo pre smatrati akterima predstavljanja nego narodne poslanike i poslanice“ (Lončar, 2023: 69).

U okviru šireg društvenog konteksta u kome prevladavaju patrijarhalni stavovi i vrednosti, gde se na žene u javnoj sferi i dalje gleda sa podozrenjem, „pravi“ političar je muškarac i „kandidat koji pobeđuje“ (Lang, Meier and Sauer, 2022: 11). Kao zatvorene, oligarhijske i hijerarhijske organizacije u kojima vlada patrijarhalna kultura, partije su najveća prepreka predstavljanju žena i njihovih interesa. Patrijarhalna kultura ogleda se u neformalnim rodnim odnosima moći unutar partije, i utiče na ponašanje političarki i političara. Takve neformalne prakse, čija su nepisana pravila svima poznata, čine rodni rituali u svakodnevnom radu – nadzor učinaka žena, sankcija prema ženama koje pokazuju ambiciju, umrežavanje i korišćenje vremena (Verge and de la Funete, 2014: 72). U svakodnevnom funkcionisanju partije ove prakse se pokazuju kroz rodnu podelu poslova, nadglašavanje ili prekidanje izlaganja političarki, te izražavanje sumnjičavosti prema kompetencijama i predlozima žena, kao i kroz slušanje i širenje glasina neretko sa seksualnom konotacijom. Organizovanje sastanaka u vreme kada žene koje imaju decu ne mogu da prisustvuju, dok se odluke donose izvan formalnih

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

organa odlučivanja (u kafani), dovodi do formiranja neformalnih mreža. Ove mreže su dominantno dostupne muškarcima, više vrednovane i uticajnije ukoliko su uspostavljene među muškarcima, i iz njih se akumulira homosocijalni kapital, neophodan za pobjedu na izborima (Bjarnegård, 2013: 24, 28, 174). Opisana partijska kultura normalizuje pogled na žene ne kao na političke subjekte već kao na „okupatorke (muškog) prostora“ (Puwar, 2004) i „autsajderke“ (Čičkarić 2009).

Svojim delovanjem stranke utiču na oblikovanje javnog mnjenja i mobilizaciju biračke baze oko određenih društvenih problema koje nameću kao ključne u određenom kontekstu. I pored opisanih nepovoljnih okolnosti zbog kojih su partije neprijateljsko okruženje za žene, Čičkarić ističe da su partije ujedno i glavni pokretač politika naklonjenih ženama, te da „rukovodstvo partija ima dominantnu ulogu u procesu orodnjavanja reprezentacije“ na svim nivoima vlasti (Čičkarić, 2016: 105). Onda kada partije izaberu da promovišu određene interese žena, postavlja se pitanje da li partije ističu one interese žena koji pogoduju partijskim interesima i mogu da mobilišu konkretno biračko telo. Reingold i Svers (Reingold and Swers, 2011) nas pozivaju da istražimo motivaciju političkih aktera koji ističu interese žena, kao i na koji način se strateški pozicioniraju dok nastoje da unaprede svoje višestruke političke ciljeve (Reingold and Swers, 2011: 433). To znači da istraživačka pažnja treba biti usmerena na analizu predstavljenih interesa/problema žena, sa kojim su ženama oni povezani, kao i zašto je predstavljanje nekih interesa prihvaćeno, a drugih ne; i konačno, kakve su empirijske i normativne posledice određenog političkog predstavljanja.

2.4. Programi i ideologija kao osnov političkog predstavljanja

U programima političkih partija se odslikava kompleksan odnos između političkih partija, ideologije i interesa žena. Program predstavlja glavni dokument kojim se partija samoodređuje, pozicionira i ističe ključne društvene probleme (Laver, 2017). Određujući vrednosti, političke ciljeve i viziju društva za koju se politička partija zalaže, program sa jedne strane usmerava aktivnosti partije i njenih članova, uključujući kampanje i formiranje koalicija, a sa druge strane privlači pristalice i glasače, i motiviše ih na delovanje. Na izborima stranke kandiduju se politike i prioritetne teme zasnovane na programima, a pobjednička stranka nakon preuzimanja vlasti sprovodi svoj program. U slučajevima koalicione vlade očekuje se određena vrsta kompromisa zasnovana na ukrštanju interesa i pronalaženju zajedničkih činilaca programa koalicioni partnera (Eder et al., 2016: 75).

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Svrha programa zavisi od namere njegovih autora. Program možemo razumeti kao ugovor između stranke i glasača, reklamu, ili izjavu o principima delovanja, to jest izjavu o identitetu političke partije (Ray, 2007: 16). U prvom slučaju, manifest je vrsta obećanja glasačima koje će politike partija sprovesti kada osvoji vlast. Ukoliko je manifest reklama, to znači da se politički akteri neće pridržavati striktno programa, dok identitetski program predstavlja idealne političke preferencije stranke. Laver pravi razliku između idealnih političkih pozicija (koje predstavljaju istinska ubeđenja stranke), izrečenih političkih pozicija (partijskih ideala prilagođenih onome što se smatra da je publika spremna da „kupi“) i političkih prognoza (šta stranka tvrdi da će postići ako ima moć vlade) (Laver, 2017: 67). Funkcija programa je, dakle, da (1) odredi partijsku poziciju, (2) koja obezbeđuje prevlast nad svim drugim političkim pozicijama, i (3) koja je osnov za direktno obraćanje glasačima u kampanji (Eder et al., 2016: 76).

Važno je naglasiti da je praktično nemoguće utvrditi ko je autor partijskog programa bilo koje stranke. Program obično usvaja skuština stranke, ali to mogu biti i drugi organi u zavisnosti od unutrašnje organizacije i stepena demokratičnosti partije. Tako kolektivno autorstvo odražava stavove i političke ciljeve svih onih koji podržavaju partiju. Ideologija, kako je definiše Oksfordov rečnik, predstavlja široki sistem verovanja, načina mišljenja i kategorija koje čine osnovu programa političkog i društvenog delovanja – ideologija je konceptualna šema sa praktičnom primenom (Oxford Reference, 2023). Ideologija tako predstavlja skup apstraktnih ideja kojima se interpretira postojeće stanje u društvu i predlaže niz promena kako bi se došlo do opisane željene vizije društva. Za potrebe ovog rada koji polazi od konstuktivističkog zaokreta u teoriji političkog predstavljanja, značajno je odrediti ideologiju i kao skup relativno stabilnih sistema (društvenih) verovanja koje dele pripadnici određene grupe i sadrže društvenu reprezentaciju koja definiše identitet grupe (Van Dijk, 2006: 116).

Bez obzira na to što se poslednjih decenija govori o kraju ideologija, posebno od razvoja kartelskih partija, ona je nesumnjivo i dalje prisutna i važna kao temelj političkog ponašanja predstavnika. Političke ciljeve i vrednosti definisane programom glasači obično doživljavaju kao obavezu partija, koje su dužne da ih predstavljaju na izborima (Sentsov et al., 2015: 537). Jedno istraživanje podudarnosti stavova članova i njihovih partija pokazuje da visoka ideološka nesaglasnost između članstva i programa može dovesti do negativne ocene lidera, veće mogućnosti da se glasa za drugu stranku ili da se napusti stranka (Kölln and Polk, 2016: 201). U analizi govora narodnih poslanica u Narodnoj skupštini Lončar pokazuje da poslanice objašnjavaju svoje političke postupke, kao što je glasanje ili podnošene amandmana, u zavisnosti „od ideološkog pozicioniranja stranke kojoj pripadaju“ (Lončar, 2023: 89). Štaviše, pokazano je da pripadnost partiji i ideološko pozicioniranje, pre nego rodna pripadnost (deskriptivno predstavljanje), utiče na kreiranje predstavnčkih tvrdnji, tako da „tokom

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

rasprava nije bilo moguće identifikovati razliku između diskursa narodnih poslanika i narodnih poslanica iz istih stranaka“ (Lončar, 2023: 90).

Uobičajeni kriterijumi u analizi ideološkog pozicioniranja partija su (1) samopozicioniranje stranaka, (2) slika stranke u stručnoj i opštoj javnosti, (3) socijalna ukorenjenost stranke i izborna podrška, (4) program stranke i pitanja koja stranka ističe u kampanjama, (5) pripadnost evropskim političkim porodicama (Spasojević i Stojiljković 2020: 46). Autori sugerišu da je u postkomunističkim društvima najplodotvornije istraživati teme koje partije ističu u kampanji, budući da stranke sve više pažnje posvećuju kampanjama. Na tom tragu, držim da je istraživanje programa kao ideološkog temelja iz koga partije crpu prioritete teme kampanja i dalje relevantno, bez obzira na dinamičnost pozicioniranja predstavnika i činjenicu da su programi nekad zastareli i sporo prate kontekst u kome se predstavljanje odvija. U analizi ću koristiti dvodimenzionalni politički prostor u kome prva dimenzija pokazuje poziciju partije u odnosu na socioekonomska pitanja, dok druga skala ukazuje na pozicioniranje partija u odnosu na postmaterijalistička pitanja, dok obe skale imaju i levi i desni kraj. Partije na ekonomskoj levisi podržavaju veću ulogu države u ekonomskom planiranju, redistribuciju bogatstva ka siromašnim slojevima, i socijalnu državu; dok se ekonomska desnica zalaže za smanjenu ulogu države u ekonomiji i štiti interese viših slojeva društva. Postmaterijalistička levica promovise individualne slobode i ljudska prava zasnovana na postmaterijalističkim pitanjima poput etičkih pitanja, kao što je npr. pitanje prava na abortus / slobode rađanja; dok se desnica na postmaterijalističkoj osi zalaže za očuvanje tradicije. Liberalne ideologije su sklonije feminističkoj interpretaciji ženskih interesa, dok konzervativne ideologije predstavljaju žene u tradicionalnim rodnim ulogama, sa naglaskom na „razlikama, komplementarnosti, jednakoj vrednosti i partnerstvu sa muškarcima“ (Celis and Childs, 2012: 218). Levica na postmaterijalističkoj skali je generalno više nego desnica naklonjena zastupanju interesa žena (Erzeel and Celis, 2016: 578), ali je prethodnih dvadeset godina u parlamentu Srbije pokazalo da je „najveći procenat tvrdnji o ženama i u ime žena dolazio iz vrednosno desnog ideološkog polja“ (Lončar, 2023: 109). To implicira da su i partije konzervativnih ideologija sve više zainteresovane za žensko biračko telo, zbog čega Selis i Čajlds (2014) prave razliku između suštinskog predstavljanja feminističkih interesa i rodnih interesa. Pod feminističkim interesima se smatraju tvrdnje koje teže da transformišu postojeće rodne uloge i zalažu se za rodnu jednakost, dok se pod rodnim interesima podrazumevaju tvrdnje koje su o ženama, ali nemaju feministički cilj, na primer tvrdnje koje promovise tradicionalne ženske uloge. Ideologija i dalje ima veliki uticaj na predstavljanje žena, ako se posmatra partijsko pozicioniranje na postmaterijalističkoj skali i nudi objašnjenje za predstavljanje feminističkih interesa, ali gubi na značaju kada se primeni na širi koncept interesa žena (Erzeel and Celis, 2016: 584). Kako i partije levice i partije desnice sve više govore o interesima žena, ključna razlika je u načinu govorenja o interesima žena i interpretaciji tih interesa.

2.5. Političko predstavljanje žena u Srbiji

Ovo poglavlje daje pregled nekih zaključaka o političkom predstavljanju žena u Srbiji. Najveći broj radova polazi od klasičnog pristupa u teoriji političkog predstavljanja i pažnju usmerava na izbore, odnosno uključivanje žena i posledice njihovog većeg prisustva u parlamentu, i istraživanje odnosa između deskriptivnog i suštinskog predstavljanja (Čičkarić, 2009a; 2009b; 2014a; 2014b; 2016; 2022; Вукомановић, 2021). Istraživanja su se pretežno bavila rodним kvotama i uslovima koji dovode do deskriptivnog predstavljanja žena, ili generalno predstavljaju prepreku njegovom ostvarivanju.

U slučaju Srbije za usvajanje zakonskih rodnih kvota za lokalne, pokrajinske i parlamentarne izbore bio je odlučujući kontekst političke i ekonomske tranzicije. Čičkarić ističe tri međusobno povezana faktora koja su rezultirala usvajanjem kvota – zahtevi ženskih organizacija i političarki, međupartijsko takmičenje i usaglašavanje sa Evropskom unijom (Čičkarić, 2022). Pred parlamentarne izbore 2000. godine postignut je dogovor o većem učešću žena u Narodnoj skupštini Srbije između lidera Demokratske opozicije Srbije (DOS), Ženske političke mreže i Radne grupe za jednakost polova Pakta za stabilnost. Aktivistkinje ženskih organizacija udružene sa političarkama iz opozicionih partija zahtevale su da se na prolaznim mestima za parlament nađe minimum 30% žena, kao i obavezivanje budućih poslanika da tokom svog mandata izglasaju zakonske promene koje omogućavaju rodnu izbalansiranost u svim predstavničkim telima na svim nivoima vlasti. Od osamnaest lidera koalicije DOS, dvanaestoro je potpisalo sporazume, a tri su ispunila kvote od 30% kandidatkinja na listama, što je na kraju rezultiralo zastupljenošću žena od 14% na listi od 250 kandidata DOS-a (Ignjatović i dr., 2001: 3–4). Grupa aktivistkinja i političarki okupljenih oko Ženske političke mreže nastavile su da ističu zahteve za većim političkim predstavljanjem i participacijom žena. Pored ove inicijative, mnoge partije videle su kvote kao način da očuvaju svoju političku moć, dok je „diskurs o pristupanju Evropskoj uniji zapravo služio legitimisanju zahteva ženskog dela biračkog tela da se usvoje kvote“ (Čičkarić, 2022: 305). Tako su 2002. godine rodne kvote od 30% za manje zastupljen pol uvedene prvo za lokalne izbore, a zatim 2004. i za parlamentarne, što Srbiju čini četvrtom državom u Evropi koja je uvela ovaj mehanizam (Lang, Meier and Sauer, 2022: 3).

Onda kada je prisustvo žena u predstavničkim institucijama povećano, istraživanja su usmeravana na pitanje da li veći broj žena u institucijama (deskriptivno predstavljanje) dovodi i do rodno osetljivih politika koje su u interesu žena (suštinsko predstavljanje). Iako se veza između broja žena i njihovog uticaja u institucijama

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

nije pokazala kao utemeljena, kao i pretpostavka da će žene delovati u interesu žena zato što su žene, „može se ipak smatrati da brojčana prisutnost predstavlja važan preduslov za kvalitativne promene vezane za veću motivisanost žena da promovišu i da se bore za ostvarivanje ženskih interesa“ (Čičkarić, 2014: 139). Tako mapiranje moći poslanica u Skupštini Srbije od 2012. do 2020. godine ukazuje na povećanu institucionalnu moć unutar horizontalne strukture parlamenta, ali istovremeno i da stepen institucionalne rodne senzitivnosti Skupštine Srbije nije na zadovoljavajućem nivou (Вукомановић, 2021: 634). Ista analiza ukazuje da poslanice dominiraju u resorima kulture, socijalnih pitanja, zapošljavanja, zdravlja, porodice i obrazovanja, što se tradicionalno smatra ženskom sferom delovanja, dok unutrašnji poslovi i odbrana ostaju prilično zatvoreni za pristup i angažman poslanica.

Fokus istraživanja dominantno je bio na izborima, poslanicama, i ponašanju u Skupštini. Na osnovu analize političkih stavova i ponašanja u parlamentu i u vladajućim strukturama, i iz zvaničnih statističkih izveštaja od 2005. do 2014. godine, Čičkarić (2016: 105) kao osnovne karakteristike političkog ponašanja žena u Srbiji izdvaja:

... rezigniranost postojećim stanjem u društvu i radom političara na vlasti, nedostatak ambicija i samopouzdanja za profesionalni politički angažman, nepoverenje i izostanak saradnje sa drugim ženama u političkom procesu, manji procenat izlaska na izbore, manja uključenost u organizaciju izbora, izborne komisije, biračke odbore i posmatranje, minorna uloga u procesu donošenja odluka u političkim strankama, marginalizovanost u procesu partijskog kandidovanja i zastupljenosti na listama za bitna mesta, isključenost iz političkih kampanja i javnih nastupa.

Stavovi političke elite o ženama u politici¹ pokazuju da postoji otpor prema političarkama koje zagovaraju politike koje se tiču žena. Ovaj otpor najčešće se manifestuje kao optužba da se poslanice bave partikularnim nauštrb opštih interesa (Вуковић, 2008: 356). Kada je reč o uticaju žena u političkim strankama, ista analiza je pokazala da ženama gotovo dvostruko češće nego muškarcima nisu usvajani predlozi u stranačkim organima. Značajno je napomenuti i da su poslanici podnosili predloge u oblasti privrede (41%), rada, porodice i socijalne politike (35,9%), i zaštite životne sredine (28,2%), dok su predlozi političarki dominantno bili u oblasti socijalne politike, rada i porodice (41,9%), rodne ravnopravnosti (32,3%) i u oblasti sporta i obrazovanja (22,6%) (Вуковић, 2008: 355–356). Ovakvi podaci pokazuju da postoje jasne podele između „muških“ i „ženskih“

1 Uzorak je obuhvatio ukupno 70 ispitanika i ispitanica, 31 ženu i 39 muškaraca, i gotovo trećinu poslanika i poslanica Narodne skupštine formirane posle izbora 2007. godine.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

poslova u politici. Kako Vuković zaključuje, „budući veoma aktivne, žene često dospevaju do viših političkih položaja na lokalnom nivou, ali od daljeg napredovanja one često i same odustaju, rukovođene uverenjem da se na višim nivoima u hijerarhiji odvija isuviše bespoštedna, agresivna borba“ (Вуковић, 2008: 361), što ukazuje da žene prepoznaju strukturne prepreke u partijama i načine na koje se homosocijalni kapital aktivira.

Jedno od retkih istraživanja rodne dimenzije programa političkih partija² pokazuje da pitanja rodne ravnopravnosti i položaja žena u društvu nisu visoko pozicionirana na političkoj agendi, pa čak ni relevantna u svim strankama, a da su uloga žena u javnom i političkom životu i briga o porodici i deci najzastupljenije teme kada je u pitanju predstavljanje žena (Todorović, 2016). Tako SNS obećava pomoć za žene trudnice, porodilje, majke sa malom decom, rešavanje stambenih problema porodica, dok se SRS zalaže da žene u opštinama sa negativnim natalitetom koje su rodile i vaspitavale tri ili više deteta, kao i žene usvojiteljke, dobiju nacionalnu penziju (Todorović, 2016: 2). I Dveri predlažu niz mera koje bi podstakle rađanje i unapredile položaj trudnica i porodilja u Srbiji, ističe se u ovoj analizi. Među strankama koje se zalažu za ravnopravno učešće žena i muškaraca u porodičnim poslovima su SPS i LSV. Osim toga, SPS detaljnije posvećuje pažnju merama koje bi uredile oblast rada i zdravstvene zaštite kada je u pitanju položaj majki i trudnica.

U analizi su izdvojene još četiri rodne teme koje dominiraju u programima političkih partija – nasilje nad ženama, rodni stereotipi, položaj žena na tržištu rada i učešće žena u sistemu odbrane. Za sankcionisanje svih vidova nasilja nad ženama opredeljeni su SPS, Dveri i LSV, dok DS samo prepoznaje postojanje ovog problema (Todorović 2016: 2). Autorka ističe i programsku opredeljenost SPS i SDS protiv diskriminacije žena. Kada je u pitanju položaj žena na tržištu rada, ono se uglavnom posmatra u kontekstu reproduktivne uloge žene. „Dve političke stranke ipak uočavaju neka od pitanja ekonomskog položaja žena koja idu izvan polja materinstva – SPS ističe problem nejednakih plata žena i muškaraca za iste poslove i nepostojanje ravnopravnog pristupa rukovodećim pozicijama, dok DS prepoznaje problem ekonomske zavisnosti žena i izloženost riziku od siromaštva. [...] Učešće žena u sistemu odbrane je pomenuto samo u programu DS u kontekstu učešća žena u sistemu odbrane i primene Rezolucije 1325 Saveta Bezbednosti Ujedinjenih nacija ‘Žene, mir i bezbednost’“ (Todorović, 2016: 3).

Značajno je spomenuti izdanje *Gde su žene* Glasa razlike – grupe za promociju ženskih političkih prava iz 2001. godine. Istraživačice su u ovom slučaju pošle od nekoliko predefinisanih pitanja na osnovu kojih su merile

2 Uzorak je obuhvatao deset partija koje su činile okosnicu koalicija na parlamentarnim izborima 2016. godine: Srpska napredna stranka (SNS), Socijalistička partija Srbije (SPS), Srpska radikalna stranka (SRS), Dosta je bilo (DJB), Demokratska stranka (DS), Demokratska stranka Srbije (DSS), Srpski pokret Dveri (Dveri), Socijaldemokratska stranka (SDS), Liberalno demokratska partija (LDP), Liga socijaldemokrata Vojvodine (LSV).

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

prisustvo žena u programima političkih stranka: 1) mesto žene u društvu, 2) oblasti u kojima se žene spominju, 3) obraćanje isključivo ženama u nekom delu programa, 4) postojanje specifičnosti u pogledu korišćenja jezika, 5) prepoznavanje ženskih ljudskih prava i pozivanje na nacionalne i međunarodne instrumente i mehanizme njihove zaštite, 6) tretman problema malog broja žena na mestima odlučivanja, 7) postojanje definisanih mehanizama, 8) postojanje posebnih planova za razvoj koncepta ženskih ljudskih prava, odnosno predloga poboljšanja položaja žena u budućnosti, 9) ravnopravnost polova u stranačkim programima, 10) prisustvo diskriminacije kao teme. Analizirani su programi šesnaest stranaka od kojih većina više ne postoji ili više nije relevantna³. Osim Nove Srbije i Srpskog pokreta obnove (za SVM nema podataka), sve stranke se u svojim programima načelno zalažu za ravnopravnost polova. Protiv diskriminacije (i žena) opredeljene su sve stranke osim NS i SVM. Žena je prevashodno prepoznata kao trudnica, porodilja i majka u skoro svim programima. Koalicija Vojvodine se posebno izdvaja od drugih stranaka jer žene spominje isključivo u kontekstu njihovog ljudskog prava da odlučuju o svom telu i ličnosti, uključujući pravo na odluku o rađanju, prekidu trudnoće, i razvodu braka (Ignjatović i dr., 2011: 16), a sličnog je opredeljenja i Reformska demokratska stranka Vojvodine (Ignjatović i dr., 2001: 22). Liga socijaldemokrata Vojvodine i SPS prepoznaju da reproduktivna sposobnost žena, patrijarhalne vrednosti i rodna podela rada koja žene smešta u sferu privatnog predstavljaju prepreku emancipaciji žena. Žene se uopšte ne spominju u programu Nove Srbije (Ignjatović i dr., 2001: 21), dok SPO žene prepoznaje jedino pri određivanju starosne penzije, koju bi žene sticale sa 55 godina (Ignjatović i dr., 2001: 27). Demokratska stranka⁴ najveću pažnju posvećuje natalnim politikama i zaštiti majki, ali osim toga prepoznaje ženu na tržištu rada gde zagovara ravnopravnost, istovremeno se zalažući za priznavanje profesije domaćice, „tako da domaćicama država obezbeđuje osnovni deo penzionog i socijalnog osiguranja“ (Ignjatović i dr., 2011: 10). SPS je najposvećeniji zaštiti žena u oblasti rada, zalažući se za podelu kućnih poslova. Načelno, problem nasilja nad ženama istaknut je u programima Demokratske alternative, DS, LSV, Nove demokratije, Reformske demokratske stranke Vojvodine i Socijaldemokratije, dok se Koalicija Vojvodine ponovo razlikuje time što prepoznaje nasilje izvan porodičnih odnosa. Problem malog broja žena na mestima odlučivanja prepoznaju DS, LSV, SDU i SPS. Nijedna stranka ne koristi rodno osetljiv jezik, a ženama se u programima obraća jedino GSS, i to sloganom: „I vi ste građanka, i vi ste građanin“ (Ignjatović i dr., 2001: 15).

Glas razlike izdao je još jednu analizu političkih programa *Korak bliže ili dalje od Evrope?*, koju priredile su Marija Lukić i Slađana Jovanović (2004). Rezultati su pokazali da Srpska radikalna stranka ženu vidi isključivo

3 Demohrišćanska stranka Srbije, Demokratska alternativa, Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije, Demokratski centar, Građanski savez Srbije, Kolalicija Vojvodine, Liga socijaldemokrata Vojvodine, Nova demokratija, Nova Srbija, Reformska demokratska stranka Vojvodine, Savez vojskovođaških Mađara, Socijaldemokratija, Socijaldemokratska unija, Srpski pokret obnove, Socijalistička partija Srbije.

4 Autorke ističu da su od ove stranke prvobitno dobile program u kome se žene uopšte ne spominju.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

kao majku, a ona „koja je rodila tri deteta ili više, očuvala ih i vaspitala, uradila je najznačajniji državni posao“ (Lukić i Jovanović, 2004: 12). Od preostalih za ovaj rad relevantnih stranaka, DS se načelno zalaže za rodnu ravnopravnost (Lukić i Jovanović, 2004: 24), a SPS⁵ za „potpuno oslobađanje žena bržim prevladavanjem ostataka patrijarhalnih odnosa, i ravnopravno učešće žena u privrednom i društvenom životu“ (Lukić i Jovanović, 2004: 35).

Knjiga *Performans političkog predstavljanja* Jelene Lončar (2023) donosi novi uvid u razumevanje političkog predstavljanja žena u Srbiji, budući da polazi od konstruktivističkog zaokreta. U ovom istraživanju Lončar analizira govore narodnih poslanica i poslanika u Narodnoj skupštini od 2001. do 2020. godine i pokazuje na koji način su poslanice i poslanici tvrdili da predstavljaju žene. Rezultati su pokazali da su za žensko biračko telo zainteresovane sve stranke, bez obzira na ideološku pripadnost (Lončar, 2023: 90). Ipak, upravo je ideologija ta koja usmerava na koji način će poslanice govoriti o ženama. Najzastupljenija grupa žena o kojoj se govorilo bile su trudnice, porodilje i majke. Dok su poslanice iz stranaka sa desnog spektra (SRS, SNS, SPS, DSS, SVM, manje PUPS i NS) bile motivisane brigom o natalitetu, predstavnice stranaka levice na vrednosnoj skali (pre svih DS) govorile o individualnim pravima žena (Lončar, 2023: 82–84). Važno je istaći vezu između ekonomske i vrednosne skale, budući da su se „među strankama levice na vrednosnoj skali ženama više obraćale one koje su ekonomski pozicionirane levo od centra nego one koje su se nalazile na ekonomskoj desnici“ (Lončar, 2023: 84). Druga najzastupljenija grupa žena u parlamentu bile su žene žrtve nasilja. O ovoj temi više se govori od 2013. godine, a u tome prednjače poslanice DS i SNS. Iako im je diskurs sličan, te nasilje nad ženama uglavnom proširuju na porodično nasilje, ponovo se javlja ideološka razlika gde poslanice levice na vrednosnoj skali uzroke nasilja nad ženama povezuju sa strukturnom diskriminacijom i ekonomskim i društvenim položajem žena u društvu, dok poslanice desnice nasilje svode na individualni problem (Lončar, 2023: 85–90). Ostale žene su bile skoro nevidljive u parlamentu – „preduzetnice su spominjane od 2011. godine, velikim delom u kontekstu prava za vreme trudnoće i porodijskog odsustva, povremene debate o dužini radnog veka posredno su učinile vidljivim starije žene, dok su žene sa invaliditetom spomenute usput, u kontekstu koji nema veze sa njihovim položajem u društvu“ (Lončar, 2023: 81–82). Ideološke razlike bile su očigledne i prilikom rasprava o usvajanju Zakona o ravnopravnosti polova 2009. godine i Zakona o rodnoj ravnopravnosti 2021. godine. Iako su se gotovo sve stranke, osim SRS i dela SNS, 2009. godine zalagale za Zakon, argumentujući da je u skladu sa evropskim integracijama, ključna razlika se vidi u tome što su stranke desnice (SRS, NS) isticale da je „diskriminacija individualna i da su neretko muškarci više diskriminisani

5 Analiziran program usvojen je 1992. godine.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

od žena“ (Lončar, 2023: 95), dok su poslanice i poslanici vladajuće većine (i SNS) politizovali položaj žena objašnjavajući diskriminaciju strukturnim nejednakostima. Tokom rasprave o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, 2021. godine, nije bilo opozicije u parlamentu, te je glavni otpor dolazio od poslanika unutar SNS i stranaka nacionalnih manjina, „koji su izražavali zabrinutost zbog uvođenja pojma ‘rod’ kojim se izvrću ‘prirodne’ uloge i odnosi između muškaraca i žena“ (Lončar, 2023: 93). Autorka zaključuje da se ideološki rascep jasno uviđa i tokom rasprava o usvajanju rodni kvota. Stranke desnice DSS, SPS, i SRS bile su protiv uvođenja rodni kvota na lokalnim izborima 2022. godine, ističući „da su muškarci i žene ravnopravni, a sa druge strane stranke levo od centra (SD, DS, G17+) su kvote videli kao rešenje za ispravljanje istorijskih nepravdi“ (Lončar, 2023: 97). O kvotama govore i poslanice SNS od osnivanja te partije, a PUPS, JS i SPS počinju da govore o kvotama 2019. i 2020. godine (Lončar, 2023: 97). Dinamičnost pozicioniranja u posmatranom periodu je primećena kod mnogih stranaka, a autorka ističe da su najveće transformacije uočljive kod stranaka desnice na vrednosnom spektru – DSS, SPS, SRS i SNS. Najveći procenat tvrdnji o ženama i u ime žena je dolazio iz desno orijentisanih stranaka koje svoje predstavničke tvrdnje prilagođavaju okolnostima i publici kojoj se obraćaju – međunarodnim institucijama ili svom biračkom telu (Lončar, 2023: 100–110). Dosadašnja istraživanja su pokazala da političke partije u Srbiji predstavljaju žene pretežno kao majke, trudnice i porodilje, i da ističu interese koji su u vezi sa ženskim telom i sposobnošću rađanja. Posledično, za glavne političke aktere mesto žene u društvu je i dalje definisano tradicionalnim, patrijarhalnim rodni ulogama, pa ovakvo predstavljanje dodatno učvršćuje nejednake rodne odnose moći u društvenoj stvarnosti. Ostalim temama koje se tiču žena nije posvećena veća pažnja, a mnoge žene ostaju nepredstavljene. Drugi važan zaključak odnosi se na značaj ideoloških razlika koje oblikuju načine na koji su ovi interesi interpretirani, što se odnosi i na nove teme koje se pojavljuju, poput nasilja nad ženama.

3. Metodološki pristup

U ovom poglavlju polazim od istraživačkog pitanja kako bih definisala ključne ciljeve istraživanja i odredila relevantan metodološki pristup. Rad pokušava da odgovori na sledeća pitanja: *Koje političke partije u svojim programima tvrde da predstavljaju žene i na koji način to čine?*

Cilj ovog istraživanja je da u programima političkih stranaka ispita:

- Na koji način političke partije definišu interese žena?
- Ko sve tvrdi da zastupa žene i koje su njihove međusobne razlike?
- Koje rodne uloge i koja društvena pozicija je određena za žene u političkim programima?

S obzirom na to da u Srbiji nije praksa da političke partije, koalicije i grupe građana koje se kandiduju na izborima biračima nude izborne programe koji bi bili aktuelni u trenutku dešavanja izbora, za uzorak su izabrani programi relevantnih partija. Kako su izbori za parlament održani 2023. godine obeleženi krizom, nepravilnostima i protestima opozicije, dok je opozicija izbore 2020. godine bojkotovala, u odabiru relevantnih partija polazim od parlamentarnih izbora održanih 2022. godine, budući da su ti izbori najbliži sadašnjem trenutku koji odslikavaju najveću zastupljenost partija. S obzirom na neukorenjenost partija u društvu i nestabilnost partijskog sistema u kome stranke nastaju i nestaju, pa i tokom samog istraživanja, nije bilo jednostavno primeniti jasne kriterijume za određivanje relevantnih stranaka. Prema Sartoriju, kriterijumi za relevantnost partija su koalicioni i ucenjivački potencijal (Sartori, 2005: 107–109). Stranka koja može da formira vladajuću većinu ima koalicioni potencijal, dok ucenjivački potencijal poseduju one stranke koje su dugo u opoziciji, ali imaju uticaj na ponašanje drugih aktera. U odabiru relevantnih stranaka u Srbiji, Spasojević i Stojiljković ističu da se mora „čuvati ravnoteža između istorijskog i aktuelnog, odnosno između stranaka koje su nekada i koje danas imaju status relevantne partije“ (Spasojević i Stojiljković, 2020: 63). Uvažavajući prethodno iznete kriterijume u pravljenju uzorka, kao kriterijum dodajem i moć stranke da

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

formira poslaničku grupu, budući da me interesuju aktuelne stranke koje u savremenom trenutku imaju određenu snagu da predstavljaju žene i oblikuju njihove interese. Formiranje poslaničkih grupa omogućuje „prostor za delovanje političkih stranaka i realizaciju njihovih programa“ (Pajvančić, 2008: 95), a njihove tvrdnje izrečene u parlamentu stižu do najšire publike.

U uzorak ovog istraživanja uključicu programe relevantnih stranaka koje su samostalno formirale poslaničke grupe i onih stranaka koje su činile stožer poslaničkih grupa sačinjenih od poslanika iz različitih partija u Trinaestom sazivu Narodne skupštine Republike Srbije. Uži uzorak istraživanja činiće programi Srpske napredne stranke (SNS), Socijalističke partije Srbije (SPS), Srpske stranke Zavetnici (SSZ), Srpskog pokreta Dveri, Nove demokratske stranke Srbije (Novi DSS), Stranke slobode i pravde (SSP), Demokratske stranke (DS) i Zeleno-levog fronta (ZLF). Koalicioni partneri SNS, najveće stranke u Srbiji, koja je na vlasti od 2012. godine, uglavnom su nevidljivi kao samostalni akteri. Ipak, to što su PUPS, SDPS i SVM formirale poslaničke grupe u Trinaestom sazivu pokazuje da ove stranke imaju određenu delatničku moć da predstavljaju i žene, pa će programi ovih stranaka biti uključeni u širi uzorak istraživanja, a u cilju poređenja sličnosti ideoloških pozicija koalicionih partnera kada je u pitanju predstavljanje žena. U cilju ispitivanja strateškog pozicioniranja SNS, širem uzorku pridodajem i program Srpske radikalne stranke iz koje je SNS i nastao. Zeleno-levi front nastao je 2023. godine iz pokreta Ne davimo Beograd (NDB). Kao pokret (formalno kao grupa građana) Ne davimo Beograd prvi put učestvuje na izborima za grad Beograd 2018. godine, a naredni put na izbore izlazi 2022. godine kao deo koalicije Moramo. Zato u širi uzorak istraživanja uključujem izborni program NDB za gradske izbore 2018. godine i izborni program koalicije Moramo kandidovan na izborima je 2022, a sa ciljem upoređivanja strateškog pozicioniranja jednog aktera kroz različite izborne cikluse i koalicije. Kako su stranke prema Zakonu o političkim strankama (čl. 16) u obavezi da programe učine javno dostupnim putem interneta, istraživački materijal prikupljan je na zvaničnim internet prezentacijama partija.

Glavna istraživačka metoda u ovom radu je kvalitativna tematska analiza sadržaja, koju ću koristiti za opisivanje značenja verbalnog materijala na sistematičan način kroz sistem indikatora koji će biti formulisani na osnovu analiziranog materijala (Schreir, 2012). Kako polazim od konstruktivističkog zaokreta u teoriji političkog predstavljanja, nalazim da je ova metoda najadekvatnija, budući da se metoda kvalitativne analize sadržaja oslanja na konstruktivističku epistemologiju (Drisko and Maschi, 2016: 92). Osim toga, metoda podrazumeva fokusiranje na kontekst i latentna značenja, te dozvoljava da ključne kategorije i koncepti proisteknu iz podataka, čime pruža nove uvide, povećava istraživačko razumevanje fenomena i informiše praktične akcije (Krippendorff, 2018: 24). Kvalitativno istaživanje je interpretativno utoliko što se bavi simboličkim materijalom koji zahteva tumačenje, što znači da mogu biti validne različite interpretacije istog materijala, i konačno, bavi

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

se istraživanjem specifičnih i društvenih značenja (Schreir, 2012: 21). Ovo su ujedno i nedostaci metode koji zahtevaju svesnost istraživačke pozicije bez pretenzije na objektivne i neopovrgljive zaključke.

4. Rezultati i diskusija

Budući da u Srbiji ne postoji praksa da se kandiduju izborni programi, postojeći programi na kojima se zasnivaju politike koje partije nude građanima u kampanji, značajno se razlikuju po godinama nastanka i po obimu. Najstariji je program SVM iz 2004. godine, a najnoviji je program ZLF osnovane 2023. godine, dok je većina programa nastala tokom druge decenije 21. veka. Programi variraju po opširnosti i sadržaju – od programa PUPS na četiri strane ili programa SSP koji se sastoji od šest strana, do programa Dveri koji sadrži skoro trista strana i pokriva mnoge segmente društva.

Tokom analize programa izdvojeno je nekoliko kategorija predstavničkih tvrdnji koje ukazuju na koji način političke stranke u Srbiji vide žene i njihovo mesto u društvu. Ove kategorije se međusobno preklapaju, pa su teme reproduktivnog zdravlja i prava i radnih prava žena neodvojive od majčinstva, a tema nasilja nad ženama je povezana sa seksualnim pravima. U cilju analitičke preglednosti predstavničke tvrdnje su grupisane u kategorije tema i identiteta žena koje su predstavljene u analiziranim programima. Prvo, žene su dominantno predstavljene kao majke, trudnice i porodilje. U jednakoj meri politički programi pažnju posvećuju reproduktivnom zdravlju žena, ali prevashodno u kontekstu rađanja te se najviše odnose na žene u reproduktivnom periodu. Zatim, u manjoj meri zastupljene su teme koje se tiču nasilja nad ženama, učešća žena u tržištu rada, političke participacije žena, kao i rodne ravnopravnosti. Na kraju je izdvojena analiza predstavničkih tvrdnji koje se izuzetno odnose na žene koje nisu obuhvaćene nastalim kategorijama.

4.1. Rodna/polna ravnopravnost/jednakost

Deklarativno, gotovo sve stranke se u programu zalažu za rodno ravnopravno društvo. Među strankama koje uopšte ne adresiraju rodnu ravnopravnost su Zavetnici, Novi DSS, i koalicioni partneri SNS – SDPS i SVM. Programi drugih stranaka desnice sadrže načelnu izjavu o rodnoj ravnopravnosti, pod kojom dalje u tekstu

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

podrazumevaju tradicionalne ženske uloge oblikovane telom. Sa druge strane spektra, stranke leve ističu prevazilaženje patrijarhalnih rodnih uloga i strukturne nejednakosti žena i muškaraca.

Srpska napredna stranka osnovana je 2008. godine odvajanjem od SRS. Aktuelni program, pod nazivom *Bela knjiga*, stranka je usvojila u oktobru 2011. godine, nekoliko meseci pre osvajanja republičke vlasti. Dvanaest godina koliko je na vlasti, ova stranka nije menjala svoj program, koji se sastoji od dvadeset osnovnih načela, detaljnije objašnjenih na sto trideset i pet strana. Među dvadeset programskih celina, u programu SNS nema nijedne koja se posebno bavi ravnopravnošću ili jednakošću između muškaraca i žena, a kao društvene grupe kojima SNS u svom programu posvećuje posebnu pažnju prepoznate su nacionalne manjine, mladi i penzioneri. U opštim načelima programa, prepoznata je polna ravnopravnost, odnosno „u centru kreiranja svih vrednosnih sistema za SNS je čovek pojedinac, čovek bez diskriminacije, pune polne i verske ravnopravnosti“ (Program CHC, 2011: 11). Rodna ravnopravnost prepoznata je u zdravstvenim politikama SNS, gde se „očuvanje i unapređenje zdravlja i kvaliteta života stanovništva Srbije može postići“, između ostalog, „i kroz stvarnu rodnu ravnopravnost“ (Program CHC, 2011: 93).

U programu koalicionog partnera PUPS⁶, sačinjenom od trinaest programskih celina, reč žena se nijednom ne pominje, ali se ova partija načelno zalaže za „ravnopravan položaj svih građana bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, veru, pol, jezik, imovno stanje i političko uverenje“ (Program ПУПС, 2022: 1).

Srpska stranka Zavetnici je registrovana 2019. godine, a kao pokret postoji od 2012. godine, dok se na izborima prvi put pojavljuju 2014. godine na listi grupe građana „Patriotski front – dr Borislav Pelević“. Njihov program je dostupan na sajtu stranke, sastoji se od osam celina, i nema navedenog datuma usvajanja. Ova stranka ne prepoznaje kategorije pol ili rod, a kao ugrožene socijalne grupe predstavljene su osobe sa invaliditetom, penzioneri i porodice.

Iako nema podataka o datumu usvajanja programa, prepostavka je da su programske celine dostupne na sajtu Srpskog pokreta Dveri nastale 2015. godine kada je ova stranka formalno registrovana, uz dodatne intervencije u narednim godinama. Program je opširan, ponavljajući i nekoherentan, i sadrži dvesta devedeset i osam strana. Iako na različitim mestima tvrde da zagovaraju ravnopravnost žena i muškaraca u različitim oblastima života, Dveri ne samo da ne upotrebljavaju kategoriju roda, već je i negiraju kao tvorevinu „politike identitetskog inženjeringa“, čija je posledica „dženderizacija društva“ i „ukidanje prirodnih polnih podela kao

6 Partija ujedinjenih penzionera Srbije je osnovana 2005. godine, a nakon promena imena stranke 31. 5. 2022. godine, usvaja Program Partije ujedinjenih penzionera, poljoprivrednika i proletera Srbije – Solidarnost i pravda, koji je identičan prethodnom programu, što pokazuje da ova partija nije smatrala da je posle skoro dvadeset godina potrebno menjati politike koje nude svom biračkom telu.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

osnove saradnje i jednakosti polova“ (Програм Двери, bez datuma).

Dostupan program Demokratske stranke, pod nazivom *Vreme je za novi program*, je bez datuma, ali se po sadržaju može naslutiti da je star bar dvadeset godina. U ovom programu, koji sadrži dvadeset i sedam strana, DS tvrdi da su svi ljudi „rođeni s jednakim pravom“, te da „niko ne može biti stavljen u neravnopravan položaj zbog svog pola, fizičkog izgleda, vere, svojih uverenja ili mesta u kome živi“ (Програм ДС, bez datuma: 11). DS veruje u „slobodu i ravnopravnost ljudi“, a „naročito je važna nacionalna i verska tolerancija“ (Програм ДС, bez datuma: 11). U periodu istraživanja na sajtu stranke su dodate nove programske celine, takođe bez datuma. U programskoj celini *Ljudska prava* načela o jednakosti su proširena drugim oblicima diskriminacije, ali je zadržana kategorija pola kao jedina koja opisuje diskriminaciju žena.

Demokratska stranka Srbije nastala je 1992. godine iz DS, a u julu 2022. godine preimenovana je u Novu demokratsku stranku Srbije. Poslednji celovit program DSS donet je na 14. oktobra 2007. godine, čiji je sastavni deo i prvi stranački programski dokument *Naši razlozi*. Pored glavnog programa, na sajtu su dostupne i dve programske deklaracije – *Načela nacionalne politike za budućnost Srbije* i *Načela političke neutralnosti Srbije*. U programu Novog DSS nema specifične odredbe koja bi adresirala rodnu ravnopravnost posebno, niti uključuje slične reči poput pol i rod, već opšte opredeljenje za jednakost, ali je posebno prepoznata nacionalna, verska, rasna identifikacija.

Stranka slobode i pravde osnovana je 2019. godine preimenovanjem već registrovane Zelene ekološke partije, i promenom statuta i programa, pod vođstvom Dragana Đilasa, nekadašnjeg predsednika DS. U novom programu⁷, na šest strana, reč žena se ne pominje nijednom. Pored uvodnog dela u kome su opisana načela, i zaključka u kome se osnovni principi pojavljuju u formi obećanja. Među ostalih jedanaest celina nema one koja se posebno bavi rodnom ravnopravnošću, ali SSP prepoznaje jednakost na osnovu pola i roda kada garantuje poštovanje građanskih prava i sloboda „bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost, seksualnu orijentaciju, pol i rod, invaliditet“ (Програм ССП, 2019: 1).

Program Socijalističke partije Srbije, na četrdeset i devet strana, usvojen je na 8. Kongresu Socijalističke partije Srbije u Beogradu 11. decembra 2010. godine. Ravnopravnost žena je prepoznata na više mesta u programu SPS, a pol i seksualna orijentacija su neke od kategorija na osnovu kojih ne bi smelo biti diskriminacije u viziji društva koje „zahteva da svi budemo izjednačeni pred zakonom, da imamo iste šanse političkog i socijalnog

7 Skupština stranke ovlastila je predsedništvo da može naknadno donositi odluke o izmeni odnosno usklađivanju teksta Programa, u meri u kojoj je to neophodno da bi se Program uskladio sa Statutom, u postupku registracije pred Ministarstvom državne uprave i lokalne samouprave, u skladu sa Zakonom o političkim strankama.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

angažovanja i socijalne sigurnosti, ravnopravnost žena i muškaraca, pravednost u raspodeli dohotka, svojine i vlasti, ali i pristup obrazovanju i kulturi“ (Програм СПС, 2010: 11). U postavljanju dijagnoze postojećeg stanja SPS tvrdi da „još živimo u društvu u kojem odlučuju muškarci“ (Програм СПС, 2010: 6) i prepoznaje strukturnu ekonomsku i društvenu nejednakost žena i muškaraca u javnom i privatnom prostoru. Stranka se zalaže za prevazilaženje tradicionalnih rodnih uloga, a ravnopravnost određuje kao pitanje socijalne pravde. S jedne strane zalaganja izneta u odeljku *Ravnopravnost žena i muškaraca* mogu se oceniti kao levica na postmaterijalističkoj osi, dok sa druge strane ova stranka daje konzervativnu definiciju rodnih odnosa, u kome su muškarci i žene „partneri, a ne rivali, kako bi bili jednaki u razlikama“ (Програм СПС, 2010: 39). Socijalistička partija Srbije eksplicitno govori (i) u ime žena kada proizvodi sliku o subjektu predstavljanja:

Mi socijalisti, žene i muškarci, udruženi u Socijalističku partiju Srbije sledbenici smo onih koji su vekovima težili društvu slobodnih i jednakih, svih koji su za svoj ideal imali slobodu, jednakost, solidarnost i pravdu (Програм СПС, 2010: 4).

Program stranke Zeleno-levi front, stranke naslednice NDB, usvojen je prilikom osnivanja stranke 2023. godine, i sadrži devetnaest tačaka na dvadeset i devet strana. Kao uzrok podređenosti žena u svim sferama društva ZLF prepoznaje patrijarhat i nejednake odnose moći, koja podrazumeva i višestruku diskriminaciju (*intersectionality*), i obećava da će rodna dimenzija biti deo svih politika:

Prilikom koncipiranja i predlaganja mera praktične politike, uvek imamo u vidu kako se one odražavaju na žene, odnosno na muškarce, jer su ti efekti često različiti. Kad nudimo rešenja za društvene probleme u bilo kojoj oblasti, od ekonomije, rada i socijalne politike, preko ekologije, urbanizma, bezbednosti, pa do obrazovanja i nauke, želimo da iskoristimo sve raspoložive mogućnosti da rešenja koja predlažemo doprinesu smanjenju rodne neravnopravnosti (Program ZLF, 2023).

ZLF zadržava i proširuje svoje politike definisane izbornim programom kandidovanim na beogradskim izborim 2018. godine kada je obećavao da će sve gradske politike biti orodnjene (Program NDB, 2018), i pozicionira se kao akter koji predstavlja feminističke interese.

Sve stranke tvrde da se zalažu za nekakvu ravnopravnost. Te tvrdnje su u nekim programima uopštene i ističu određene identitete, ali ne i rodni (SDPS, SVM, Zavetnici, Novi DSS), dok druge eksplicitno ističu rodnu i/ili polnu ravnopravnost/jednakost (SNS, PUPS, DS, SSP, Dveri, SPS, ZLF). Kao svojstva diskriminacije navedene su različite kategorije. Tako stranke desnice na vrednosnoj skali (SNS, PUPS) i liberalna DS koriste kategoriju

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

pol. U programu Dveri kategorija *pol* kao da se slučajno našla u medijskim politikama gde se Dveri zalažu za „polnu toleranciju i razumevanje“. Srpska stranka Zavetnici, Novi DSS, SVM, SDPS ne prepoznaju kategorije pola ili roda. SPS naizmenično koristi reči *pol* i *žene*, a SSP prepoznaje *pol* i *rod*. ZLF, kao i prethodno u programu NDB i programu koalicije Moramo, prepoznaje *pol*, *rod*, i *rodni identitet*.

Koalicioni partneri SNS (PUPS, SDPS i SVM) uopšte ne predstavljaju žene i njihove interese, bez obzira na to što se PUPS deklarativno zalaže za polnu ravnopravnost, a SDPS načelno za pooštavanje kazni za nasilje nad ženama, kao i SVM. Ako predstavljanje znači učiniti prisutnim nešto što je odsutno (Pitkin, 1967), i ako se predstavnički odnos uspostavlja putem predstavničkih tvrdnji (Seward, 2006), onda ove partije ne predstavljaju žene, i čine ih odsutnim iz političkog procesa donošenja odluka. Ako je govor izvođenje činova u skladu sa nekim pravilima (Serl, 1991: 68), onda je i ćutanje čin kojim akter namerava nešto da učini, i čije ćutanje izaziva neke posledice (Khatchadourian, 2015). Značenje ćutanja o interesima žena u kontekstu programa političkih partija moguće je interpretirati ne samo kao puku nezainteresovanost za živote žena i za žensko biračko telo, već i kao namerno isključivanje žena iz politika koje se odnose i na njihove živote.

Interpretaciju postojećeg društva u kome postoji strukturna diskriminacija žena daju SPS i ZLF, dok sa druge strane SVM negira da nejednakost postoji. Ako bismo za prve tvrdnje mogli reći da su u skladu sa feminističkim interesima, onda bismo potonje mogli svrstati u antifeminističke.

Ideološki rascep između levice i desnice na postmaterijalističkoj skali je jasno uočljiv na tri nivoa. Prvo, stranke levice su sklonije da eksplicitno tvrde da se zalažu za rodnu ravnopravnost, dok su kod desnice tvrdnje o ravnopravnosti neretko rodno neutralne, ili su posebno istaknuti neki drugi identiteti, ili se pak pitanje rodne ravnopravnosti nalazi na neobičnim mestima u programima. Drugo, ova razlika je uočljiva u upotrebi termina koji bi trebalo da označe ravnopravnost između žena i muškaraca. Tako levica koristi *pol*, *rod* i *rodni identitet*, dok desnica koristi samo *pol*, ili, još češće, izbegava upotrebu ovih kategorija. Konačno, levica će u programima poći od ocene postojećeg stanja u kome su žene strukturno diskriminisane, dok će desnica ovu temu izbegavati ili čak negirati bilo kakvu diskriminaciju.

4.2. „Žena-majka“

Najviše su od svih žena predstavljene majke, porodilje i trudnice. Žene su pretežno predstavljene u tradicionalnim patrijarhalnim ulogama, čija je društvena uloga da rađaju i odgajaju decu u privatnoj sferi. U načinu na koji su predstavljene majke u programima stranaka, jasno se uviđa ideološki rascep između stranaka na vrednosnoj skali desnice i levice.

Najveća stranka koja je na vlasti dvanaest godina, Srpska napredna stranka, žene skoro i da ne predstavlja. Onda kada to čini, SNS predstavlja žene kao trudnice, porodilje i majke kojima je namenjena uloga rađanja i čuvanja dece, što je „imperativ svake politike i uslov opstanka nacije i države“ (Програм СНС, 2011: 102. U programu ove stranke, interesi žena nalaze se jedino u poglavljima *Zdravstvene politike i socijalna politika* i *Socijalna pravda*. U okviru zdravstvene politike predlaže se „nova populaciona inicijativa Srbije“, usmerena „ka ženama i porodicama, ka obnavljanju stanovništva“ (Програм СНС, 2011: 102), i „ugovor države sa ženama obavezuje Vladu da će za žene trudnice, porodilje i majke sa malom decom... obezbediti uslove i takvu finansijsku podršku koja potpuno stimuliše rađanje i čuvanje dece“ (Програм СНС, 2011: 102). U okviru socijalnih politika u programu SNS posebno se ističu porodične politike u kojima centralnu ulogu imaju majke koje „treba da uživaju poseban ugled, status i privilegije u društvu“ (Програм СНС, 2011: 107). Ova stranka promovise tradicionalne vrednosti i oblikuje interese žena kao interese porodice. Politike u kojima se žene spominju namenjene su porodicama i sadrže niz mera koje se odnose na pomoć porodicama, pa se tako interesi žena izjednačavaju, ili bolje reći, utapaju u interese cele porodice. Mesto za žene u viziji društva koju daje SNS je u tradicionalnoj patrijarhalnoj porodici, a njena uloga je da rađa i odgaja decu.

Za Srpski pokret Dveri „najveći problem Srbije i srpskog društva je demografski sunovrat“, i zalaže se da „svaki predlog zakona, u svim oblastima, mora da prođe proveru kako utiče na porodicu i natalitet“. Za ovu stranku porodica „utemeljena u dobrovoljnoj bračnoj zajednici muškarca i žene, njihovih predaka i potomaka, je prirodna i osnovna jedinica društva [...] i garant nacionalnog opstanka“ (Програм Двери, bez datuma). Iako na jednom mestu ističu da „pro-porodična politika treba da bude odvojena od socijalne politike“ (Програм Двери, bez datuma), te da je „pravo roditelja [...] starije od prava države da se meša u unutarporodične odnose“ (Програм Двери, bez datuma), već nekoliko redova kasnije navodi se da „ekonomska i socijalna pro-porodična politika mora svojim merama da pruža podršku porodici u svim fazama njenog razvoja“ (Програм Двери, bez datuma). Dveri eksplicitno tvrde da će članove privatne porodice, kakvu zamišljaju,

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

ostaviti nezaštićenim. Na primer, to znači da bi nasilje u porodici ponovo bilo normalizovano kao privatna stvar, a žene i deca kao najčešće žrtve ne bi imali kome ko da se obrate za zaštitu, čime nas Dveri vraćaju najranije u period pre 2002. godine, kada je porodično nasilje prepoznato kao krivično delo (čl. 194). Sa druge strane, ova stranka predlaže totalni nadzor u svim segmentima društva kako bi se ostavario cilj povećanja nataliteta. U programu predlažu da „država treba više da podrži preduzeća i kompanije koje će primenjivati pro-porodične principe u svom poslovanju“, te da „stimuliše medijske sadržaje koji promovišu vrednosti porodičnog života i roditeljstva“, a zaštitu porodice „uvrsti u Ustav Republike Srbije“. Dveri predlažu i nekoliko institucija na svim nivoima vlasti koje bi se bavile rešavanjem problema nataliteta, pa obećavaju osnivanje Ministarstva za porodicu, nezavisnu instituciju Zaštitnika porodice, Nacionalni savet za porodicu i pri svakoj lokalnoj samoupravi (Програм Двери, bez datuma). Porodična politika zauzima jedno od centralnih mesta u programu ove stranke i detaljno je regulisana od „povećanja broja opština sa porodilištem“ i „uređenja alternativnih metoda porođaja“, preko „progresivnog smanjenja poreza na zarade prilikom stupanja u brak“, do „uvođenja prosečne penzije za sve žene koje su deset i više godina nosioci poljoprivrednih gazdinstava i koje su rodile četvoro i više dece“ (Програм Двери, bez datuma). Dveri oslikavaju i predstavljaju privatnu i tradicionalnu porodicu čija je osnovna funkcija reprodukcija, ali na drugom mestu prepoznaju da žene tradicionalno nose teret brige o porodici i deci zbog čega se zalažu da i muškarci „preuzmu ulogu brige o deci u najranijem detinjstvu“, a posebno se zalažu za podršku majkama koje studiraju (Програм Двери, bez datuma). Porodične politike se pojavljuju u više različitih oblasti u programu stranke Dveri i usmerene su najviše na porodicu kao celinu, što se često izjednačava sa interesima žene-majke, što odgovara patrijarhalnoj slici o ženi koja je zadovoljna onda kada su članovi njene porodice, o kojima brine, zadovoljni. Politike Dveri u velikoj meri su usmerene na žene, nekad su predstavljene rodno neutralno, a povremeno uključuju muškarce, čime se ova stranka konstantno kreće od krajnje desnih, konzervativnih i antifeminističkih pozicija do progresivnih i blisko feminističkih.

U viziji društva kakvu daju Zavetnici u svom programu, žena skoro da i nema. U okviru socijalne politike, posebna pažnja posvećena je porodici koju dovode u vezu sa „opstankom našeg naroda“ (Програм ССЗ, bez datuma). Sve predložene mere podrške porodici predstavljene su rodno neutralno, među kojima su tvrdnje koje su najbliže predstavljanju interesa žene kao majke – materinski kapital, besplatna veštačka oplodnja i lečenje steriliteta (Програм ССЗ, bez datuma). Kao i Dveri, predlažu nadzor nad reprodukcijom osnivanjem Ministarstva za brigu o porodici, „koje će savesno i odgovorno sprovoditi Nacionalnu strategiju podsticaja nataliteta“. Predsednica Stranke Zavetnici Milica Đurđević Stamenkovski nalazi se na čelu Ministarstva za brigu o porodici i demografiji od maja 2024. godine, iako njena stranka nije prešla cenzuz na izborima održanim u decembru 2023. godine – što je čini nereprezentativnom predstavnicom koja ima delatničku moć

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

da sprovodi program svoje stranke.

U starijem programu, i dalje dostupnom na sajtu, DS zastupa da je ženama mesto u kuhinji, u tradicionalnoj ulozi majke i domaćice. Tako se podrška porodicama vidi kroz „ekonomsko vrednovanje odgovorne uloge majke i domaćice“ (Програм ДС, bez datuma). Društvena uloga žena se u ovom programu pojavljuje samo još jednom, kada se zahteva „promena načina razmišljanja, od studenata i naučnika, do prodavca na kasi ili domaćice u kuhinji“ (Програм ДС, bez datuma). U novijem programu, mere pronatalne politike, poput stambene podrške mladim bračnim parovima, namenjene su uopšteno porodicama, a žene posebno su apostrofirane preduzetnice i poljoprivrednice koje su majke i kojima se obećava minimalna zarada u periodu od dvanaest meseci porodiljskog odustva (Програм ДС, bez datuma).

Novi DSS predstavlja samo žene kao majke, čak i onda kada predstavlja druge interese – pristup zdravstvenoj zaštiti ili podsticanje zapošljavanja žena, što je povezano sa reproduktivnim statusom žena. U Programskoj deklaraciji *Načela nacionalne politike za budućnost Srbije* Novi DSS ističe da je „demografska obnova Srbije jedan je od najprečih ciljeva i očevidan preduslov svake nacionalne i državne strategije“. U glavnom programu Novi DSS se zalaže i za veću finansijsku podršku rađanju uz pomoć veštačke oplodnje. Ova stranka dalje tvrdi da će doći do zacrtanog cilja „podsticajnim ekonomskim i socijalnim merama“, a posebno je opredeljena za to da se ženama omogući da „usklađe materinstvo i svoj profesionalni angažman“, čime DSS ublažava tradicionalne predstave o ženama, uključujući i neke mere koje prepoznaju žene i na tržištu rada, ali samo ako su i majke.

SSP skoro da i ne predstavlja žene. Kada to čini, onda predstavlja trudnice i porodilje kojima obećava posebnu zaštitu (Програм ССП, 2022: 4). Druge mere poput finansiranja više pokušaja vantelesne oplodnje od strane države (Програм ССП, 2022: 4) predstavljene su rodno neutralno i namenjene su roditeljima.

SPS predstavlja žene *i kao majke*, zalaže za populacionu politiku, ali se u svom programu obraća podjednako i muškarcima i ženama. Ova stranka predviđa niz socijalnih mera usmerenih na porodicu koje treba da „motivišu mlade da zasnivaju porodicu i rađaju decu kako bi se podstaklo obnavljanje života i zaustavili smanjivanje broja i starenje stanovništva“ (Програм СПС, 2010: 39), ali posebno prepoznaje i interese žena kao majki, obećavajući materinski dodatak, „zaštitu žena za vreme trudnoće, produženog odsustvovanja jednog od roditelja zbog nege deteta i uvećane nadoknade zaposlenim majkama ili očevima za vreme porodiljskog odsustva“ (Програм СПС, 2010: 40). Eksplicitnom tvrdnjom da je briga o deci odgovornost i muškaraca, program SPS podstiče očeve da koriste odustvo sa posla radi nege deteta, čime se SPS približava feminističkim

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

ciljevima prevazilaženja tradicionalnih uloga žena kao majki čija je jedina uloga u okviru porodice.

U okviru *Socijalne zaštite* ZLF se opredeljuje za „sveobuhvatnu politiku podrške svim porodicama koje imaju različite potrebe i probleme u različitim fazama porodičnog života“, uključujući i probleme povezane sa začecem i rađanjem, te predlaže politiku koja „je usmerena ka zdravstvenoj, finansijskoj i stambenoj pomoći parovima ili samim roditeljima“ (Program ZLF, 2023). Iako je u samom programu prepoznato da se sada (tradicionalno) najviše očekuje od žena da ponesu teret brige o porodici, ZLF rodno neutralno zagovara podsticajne mere „za roditelje koji sami odgajaju decu“, a predstavljeni su i „ostali zaposleni koji brinu o nekom članu porodice“ (Program ZLF, 2023). Za razliku od tvrdnji koje je ovaj akter proizvodio u koaliciji Moramo, gde se u delu socijalnih politika posebno obraćao radnicama (pa i onima koje rade preko nestandardnih ugovora), samozaposlenim ženama, slobodnim umetnicama i preduzetnicama, za koje se tvrdi da su diskriminisane po pitanju prava na porodijsko odsustvo (Program Moramo, 2022), ZLF se udaljava od feminističkog prepoznavanja specifičnosti diskriminacije žena koje su majke na tržištu rada. Znatan deo porodične politike posvećen je mehanizmima koji dovode do usklađivanja „porodičnog života i plaćenog rada“ (Program ZLF, 2023), koji se odnose podjednako na oba pola, uz podršku očevima za ravnopravno uključivanje u brigu o deci. Ublažavanje feminističkih tvrdnji u novoizgrađenoj stranci se može tumačiti kao strateško pozicioniranje i približavanje srednjem biraču kako bi se zadobila podrška većeg dela biračke baze. Sa druge strane, ZLF, kao naslednica pokreta NDB, isto kao i Moramo u svom izbornom programu, nastavlja da razvija urbanističko planiranje zasnovano na principima „održivosti, participacije, rodne ravnopravnosti i socijalne raznolikosti“ (Program Moramo, 2022), i za razliku od svih drugih stranaka, eksplicitno tvrdi da ne predstavlja samo tradicionalne porodice, već i mešovite, istopolne i razne druge oblike zajednica.

Podršku stanovanju ne treba vezivati za zasnivanje tradicionalno shvaćene nuklearne porodice. Svi mladi, bez obzira na bračni status, nacionalni i etnički identitet, seksualno opredeljenje i sl. biće obuhvaćeni državnim politikama stanovanja (Program ZLF, 2023).

Kao podršku roditeljstvu, Dveri, SSP, i ZLF predlažu osnivanje Alimentacionog fonda. Iako podaci pokazuju da skoro polovina očeva (44,5%) ne plaća alimentaciju, a od polovine onih koji plaćaju, to redovno čini 53,8% očeva (Centar za mame, 2023: 15), u kontekstu gde se u 68,6% slučajeva razvoda izdržavana deca dodeljuju ženi (Republički zavod za statistiku, 2024) – svi akteri se obraćaju roditeljima rodno neutralno, iako se ove politike moraju odnositi pre svega na žene.

Za konzervativne stranke rađanje i odgajanje dece je imperativ opstanka nacije i države (SNS, SVM, Dveri,

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Zavetnici, Novi DSS). DS, ZLF i SPS se opredeljuju za pronatalnu politiku radi „obnavljanja života“ (Program SPS, 2010: 39) i pronalaženja rešenja za problem starenja stanovništva. Finansijsku podršku (dečji i materinski dodatak, materinski kapital, nacionalnu penziju, ukidanje PDV-a na robu za decu, besplatni gradski prevoz, oslobađanje poreza na prihod) obećavaju sve stranke koje predstavljaju žene koje su majke (SNS, Dveri, Zavetnici, SPS, DS, Novi DSS i ZLF), dok stranke na vrednosnoj skali desnice dodatno majkama obećavaju i poseban društveni status i ugled. Strukturne uslove i prepreke roditeljstvu adresira ZLF. Podršku u stanovanju, ali samo za roditelje, obećavaju Dveri, Zavetnici, DS, Novi DSS i SNS. Dok u predloženoj stambenoj politici NDB posebno uzima u obzir žene i „samohrane roditeljke“ (Program NDB, 2018), u programu ZLF stambena podrška je namenjena svima, bez obzira na status, predstavljajući uopšteno savremene oblike porodica. Socijalnu brigu o deci obećavaju skoro sve stranke koje se bave porodicom, a važnost razvijanja socijalnih servisa poput vrtića posebno prepoznaju SPS i ZLF. Bitan deo populacione politike konzervativnih stranaka (SNS, Dveri i Zavetnici) čini osnivanje posebnog Ministarstva za brigu o porodici, dok veća izdavanja za vantelesnu oplodnju zagovaraju SNS, Zavetnici, SSP, Novi DSS i ZLF. Za konzervativne stranke, društvena uloga namenjena ženama je da budu majke i brinu o potomstvu i porodici, pa se sve predložene mere odnose na podršku u ostvarenju te uloge. Sa druge strane, SPS i ZLF ublažavaju tradicionalne predstave o ulozi žene, tvrdeći da majčinstvo ne treba da bude prepreka ženama u ostalim segmentima života.

4.3. Žensko telo u službi opstanka nacije ili o reproduktivnom i seksualnom zdravlju i pravima

Interesi žena prepoznati su i u okviru zdravstvenih politika. Reproductivno zdravlje žena se u programima najčešće nalazi kao sastavni deo majčinstva i neodvojivo od reproduktivne sposobnosti žena, pa je teško razdvojiti interese koji se tiču žena koje su majke i interesa žena uopšte kada je u pitanju zdravlje. Kako se u različitim programima pojavljuju elementi onoga što se zbirno ubraja u reproduktivno i seksualno zdravlje i prava, čini se značajnim analitički razdvojiti ove dve teme. Neke stranke ističu specifičnosti ženskog zdravlja, druge ih spominju uopšteno, a treća grupa stranaka se uopšte ne bavi ovom temom.

Kada je u pitanju zdravstvena zaštita žena, SNS pre svega predstavlja žene u reproduktivnom dobu i brine o reproduktivnim organima žena prilikom definisanja pronatalne politike. Programom je predviđeno usvajanje nekoliko zakona među kojima je Zakon o potpomognutoj oplodnji, koji se tiče pre svega žena. Osim toga,

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

planirane su i strategije za prevenciju i rano otkrivanje raka dojke, raka grlića materice, i unapređenje zdravlja žena u reproduktivnom dobu; kao i strategija za podsticanje rađanja; nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti; nacionalni program zdravstvene zaštite žena, dece i omladine (Програм ЧHC, 2011: 104). Iako se navedene strategije tiču prepoznavanja specifičnosti ženskog zdravlja, iz ukupnog sadržaja programa, jasno je da su one prepoznate isključivo u cilju osposobljavanja žena za rađanje i da ne predstavljaju brigu o ženama kao takvim. Indikativno je da u poglavlju *Natalitet SNS* obećava da će se boriti „protiv svih oblika društvene patologije“ (Програм ЧHC, 2011: 108), pa dalje predlaže politike čiji se sadržaj da samo naslutiti, poput zakonodavne reforme „u cilju vođenja pronatalitetne politike, promena odnosa države prema natalitetu i borbi protiv bele kuge“, kao i zdravstvenu politiku „u funkciji promocije reprodukcije i života (Програм ЧHC, 2011: 109).

Slično kao i SNS, i koalicioni partner SVM gotovo uz dozu misticizma ocenjuje da „mađarske porodice u Vojvodini najviše razgrađuju činioci savremenih socijalnih pojava“, pa zato obećava „raščišćavanje pitanja modernog planiranja porodice“ i „prepoznatljivu i doslednu politiku u zaštiti porodice“ (Program SVM, 2004). Navedene formulacije u oba programa zvuče kao najava ograničavanja prava žena u oblasti reproduktivnog zdravlja i prava, što se pre svega odnosi na slobodu odlučivanja o rađanju, ali ima višestruke zdravstvene posledice za žene.

Kako predstavlja jedino žene kao majke u tradicionalnim ulogama, tako se i zdravstvene politike u programu Novog DSS odnose na žene u toku trudnoće, porođaja i materinstva, a predložene mere se svode na „sistematsko podsticanje zdravih oblika života da bi se očuvalo reproduktivno zdravlje“.

Ideološki profilisana kao nova desnica i desni populizam (Spasojević i Stojiljković, 2020: 114), sa populacionim politikama u cilju obnove srpskog stanovništva, Dveri, neuporedivo više nego druge stranke, veliku pažnju posvećuju reproduktivnom zdravlju žena koje je važno za „biološki opstanak, razvoj, zaštitu i očuvanje porodice kao osnovne ćelije društva“. To podrazumeva besplatnu zdravstvenu zaštitu trudnica, psihološku podršku i negu u oblasti akušerstva, ali i „nove savremene metode i tehnike u postupku porođaja, sa ciljem eliminisanja zastarelih bolničkih protokola“ (Програм Двери, bez datuma). Za razliku od drugih stranaka desnice, Dveri posvećuju pažnju specifičnostima ženskog zdravlja, pa tako predstavljaju i žene u menopauzi, kojima se obećava „korišćenje odgovarajućih programa i usluga sa terapijom koja olakšava njihove tegobe i sanira posledice po zdravlje (Програм Двери, bez datuma).

Dveri predlažu i neku vrstu informisanja i obrazovanja o reproduktivnom i seksualnom zdravlju i pravima. Ova

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

tema se u programu pojavljuje više puta i prilično raznovrsno i kontradiktorno određuje. Načelno, „programi vaspitanja i obrazovanja dece i omladine treba da budu porodično orijentisani“, i da pripremaju decu i mlade za „porodični život, brak i roditeljstvo“ (Прорпам Двери, bez datuma). Ne samo što se ova vrsta obrazovanja pojavljuje u različitim formama, već je i sadržaj zasnovan na različitim ideološkim principima. Tako, Dveri predlažu: 1) savetovališta za reproduktivno zdravlje i odgovorno roditeljstvo, 2) predavanja o odgovornom odnosu prema seksualnosti i uzajamnom poštovanju u vezi, 3) obavezno osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje o polno prenosivim bolestima i zaštiti od trudnoće, 4) obaveznu edukaciju kod poslodavca i ginekološki pregled, 5) edukaciju o zdravlju žena na teritoriji opština, 6) uvođenje školskog predmeta koji bi promovisao porodične vrednosti i doprineo razvijanju svesti o visokoj stopi abortusa, 7) obrazovanje o seksualnom nasilju kao meri prevencije od nasilja nad ženama, i sve to dok tvrde da su 8) protiv seksualnog obrazovanja, jer je kontroverzno.

Pretpostavka je da programi političkih stranka predstavljaju ideološki koherentan skup ideja, i da bi se u programima moglo naći manje dinamičkog pozicioniranja predstavnika nego što bi to bio slučaj pri analizi iznošenja predstavničkih tvrdnji u javnosti, uzimajući u obzir različite publike. Međutim, analiza predstavničkih tvrdnji u programu Srpskog pokreta Dveri ukazuje da je moguće intenzivno dinamičko pozicioniranje i u samom programu. Sa jedne strane, budući da je obrazovanje o reproduktivnom i seksualnom zdravlju ustanovljeno kao posebno ljudsko pravo (Lacmanović i dr., 2022: 15), predložene politike mere mogle bi se shvatiti kao liberalne, tim pre jer uključuju neke od feminističkih principa seksualnog obrazovanja, poput uzajamnog poštovanja u odnosu i prepoznavanja seksualnog nasilja (Evropski ženski lobi, bez datuma). Sa druge strane, sveprisutnost i totalnost politika obrazovanja namenjenih ženama i adolescentkinjama, u čijem se sadržaju, pored promovisanja tradicionalne uloge majke i supruge, predlaže i suptilno zastrašivanje seksualno prenosivim bolestima i abortusom, odražava ekstremno desne politike. Osim toga, Dveri su se javno protivile uvođenju seksualnog obrazovanja u Vojvodini 2013. godine (RTV, 2014) i Obrazovnim paketima za učenje o temi seksualnog nasilja, nastalih saradnjom Incest trauma centra i Ministarstva prosvete 2017. godine (Mondo, 2017). Na taj način Dveri uspevaju da se u jednom programu obrate najkonzervativijem biračkom telu, istovremno proizvodeći sliku o svojoj stranci (subjektu predstavljanja) i politici koja ne može da se okarakteriše kao „nazadna, prevaziđena i okamenjena“ (Прорпам Двери, bez datuma). Ono što olakšava Dverima dinamičnost pozicioniranja je obimnost i forma programa, jer se iste teme ponavljaju na različitim mestima.

Vredi istaći da Dveri u svom programu prepoznaju i višestruku diskriminaciju (*intersectionality*), pojam iz feminističke teorije. Pojam je skovala Kimberli Krenšo (Crenshaw Kimberlé, 2009) da bi objasnila odnos između

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

različitih osa opresije koje konstruišu naše identitete i mesto u društvu. Drugim rečima, pojam objašnjava na koji način su neke grupe žena višestruko diskriminisane kada im se ukrste ose podređenosti različitim društvenim grupama kojima pripadaju. Ovaj pojam je važan jer u analizu uključuje kategorije poput roda, klase, rase, seksualnosti i drugo. Najviše od svih stranaka, a nekad i jedino, Dveri predstavljaju najrazličitije identitete žena – Romkinje, izbeglice, žene sa invaliditetom, žene sa sela, starije žene, uzimajući u obzir i kulturu, religiju, socioekonomski status:

... različitosti potreba žena s obzirom na okolnosti u kojima žive jeste suštinsko kada se radi o uvažavanju nejednakosti u okviru zdravlja žena. Zdravstvene službe i programi namenjeni ženskoj populaciji i njihovoj dobrobiti moraju da budu adekvatni i da osiguraju prihvatanje i razumevanje zajednice, uzimajući u obzir socijalno-ekonomski milje, starosnu dob, uslove života, kulturu, religiju, fizičke i mentalne sposobnosti žena (Програм Двери, bez datuma).

Dveri se detaljno, opsežno i na više različitih mesta u programu bave zdravstvenom zaštitom žena, a žene su prepoznate kao jedna od „osetljivih“ grupa stanovništva, a „odnos prema ovoj populaciji je merilo humanosti i uspešnosti jedne državne zajednice (Програм Двери, bez datuma). Nemali deo zdravstvenih politika Dveri je posvećen fizičkom i mentalnom zdravlju žena. U ovom delu programa predstavljaju žene obolele od kardiovaskularnih i malignih bolesti koje uzrokuju visoku smrtnost žena, pa predlažu programe prevencije „naročito bolesti reproduktivnih organa“ (Програм Двери, bez datuma). Predstavljene su i „mentalno obolele žene“, zavisnice, i posebno „adolescentkinje“. Predlažu „obaveznu edukaciju o mentalnom i fizičkom zdravlju žena u svim obrazovnim ustanovama, od osnovnog do visokog obrazovanja“, kao mere smanjenja stope alkoholizma i narkomanije kod žena i očuvanja mentalnog zdravlja žena, uz preuzimanje individualne odgovornosti za zdravlje, čime ova stranka zauzima neoliberalne pozicije.

Podsticati razvoj i jačanje grupa samopomoći za osnaživanje žena za preuzimanje odgovornosti za sopstveno zdravlje. Ustanoviti bazu podataka o udruženjima građana koje se bave ovim aktivnostima. Organizovati grupe za razmenu iskustava i podršku u toku lečenja i tokom oporavka od bolesti (Програм Двери, bez datuma).

U odnosu na druge stranke, Dveri temi reproduktivnog zdravlja i prava posvećuju nesrazmerno veću pažnju, a bave se i savremenom medicinom i bioetikom. Abortus se pominje na više mesta u programu. Sa jedne strane, Dveri ističu zaštitu prava pacijentkinja kroz zalaganje za poštovanje njihovih prava i „privatnost, poverljivost informacija i saglasnost za sve intervencije koje se odnose na njihovo zdravlje“ (Програм Двери,

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

bez datuma). Sa druge strane, u programu su izložena kontadiktorna zalaganja ove stranke kada je u pitanju abortus. Dveri polaze od toga da je „učestalost abortusa visoka“ i da je „ljudski život apsolutna vrednost i svetinja, i zasluhuje zaštitu o momenta začeća do trenutka prirodne smrti“ (Прорпам Двери, bez datuma). Bez obzira na to što izbegavaju da nedvosmisleno predlože mere o zabrani prava žene na slobodu rađanja i prekid trudnoće, iz predloženih mera poput savetovanja i pokazivanja ultrazvučnih snimaka, mogu se čitati politike ograničavanja postojećih prava žena. Istovremeno Dveri obećavaju: „Nismo i nećemo biti za grube restriktivne i administrativne mere, ali naša borba je borba za život Srbije“; dok na drugom mestu pojašnjavaju da „će se na sve načine suprotstaviti kako gubitku dostojanstva i integriteta ljudske ličnosti tako i selektivnosti u primeni bilo koje vrste savremenih medicinskih dostignuća“ (Прорпам Двери, bez datuma). Iako Dveri, jedine među strankama desnice, proširuju zdravlje žena izvan reproduktivnih mogućnosti ženskog tela, iz konteksta je jasno da totalitarne politike i nadzor na ženskim mentalnim i fizičkim zdravljem jesu u funkciji oblikovanja žena i njihovih života u svrhu rađanja.

Koalicioni partner Dveri na parlamentarnim izborima 2023. godine, Srpska stranka Zavetnici, u svom programu žene spominju jedino u oblasti socijalne politike, u odeljku pod naslovom *Porodica*. U tom delu Zavetnici na sledeći način definišu postojeće probleme u društvu u kojima su uključene žene:

Na godišnjem nivou izvrši se oko 200.000 abortusa. Primetan je uzlazni trend povećanja abortusa sa rađanjem višeg reda. Od ukupnog broja žena samo 9% abortusa izvrše žene koje nisu rađale, dok je čak 60% žena koje su izvršile abortus, već rodilo dvoje ili više dece. Statistika je poražavajuća, a navedeni rezultati nameću neophodnost izrade čitave strategije za rešavanje problema 'bele kuge'. Srbija mora da ohrabri mlade da zasnivaju porodice. Mere populacione politike koje su primenile pojedine države (najbolji primeri Mađarska i Rusija) donele su rezultat i podstakle rađanje (Прорпам CC3, bez datuma).

Podaci Instituta za javno zdravlje pokazuju da je u 2022. godini bilo 11.306 prekida trudnoća, od čega 71,6% medicinskih, te da se broj abortusa progresivno smanjuje u poslednjih deset godina (Zdravstveno-statistički godišnjak Republike Srbije, 2023). Stoga se ovakvo precenjivanje brojeva u programu stranke Zavetnici pre može čitati kao najava ograničenja niza ljudskih prava koja se odnose na zaštitu fizičkog i psihičkog integriteta, uključujući i slobodu rađanja, nego li kao briga o porodici. To se naročito uočava u predlozima reforme zdravstvene politike „u vidu promocije reprodukcije i podsticaja rađanja“, kao i sprovođenjem „kampanje upoznavanja stanovništva sa posledicama abortusa po život i zdravlje majki, kao i porodice u celini“ (Прорпам CC3, bez datuma).

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Sa druge strane, ZLF zagovara „pravo žena na reproduktivno zdravlje i reproduktivni izbor“. Iako ističe značaj zdravstvene zaštite žena kao jednu od mera koja bi pomogla rešavanju demografskih problema, suprotno od stranaka desnice ZLF insistira da se odgovornost za nisku stopu nataliteta ne sme pripisati ženama.

Niska stopa rađanja ne sme se proglasiti „krivicom“ žena i rešavati ograničavanjem ženskih prava. Zadovoljne, socijalno obezbeđene i lično ostvarene žene lakše se odlučuju na rađanje. Stoga, manje, a ne više patrijarhata otvara mogućnost i za demografsku obnovu (Program ZLF, 2023).

U tranziciji u ZLF nestalo je prepoznavanje bolesti koje specifično pogađaju žene, poput raka dojke i grlića materice, kao i seksualno obrazovanje, koje je u koaliciji Moramo bilo eksplicitno prepoznato „kroz više edukativnih programa, kako za decu tako i nastavnike i roditelje“ (Program Moramo, 2022). Umesto toga, u poslednjim rečenicama zdravstvenih politika ZLF navodi da će „unutar multisektorskih mera“ raditi „i na obrazovanju i unapređenju zaštite od bolesti koje pogađaju posebne grupe“, među koje „spada zaštita reproduktivnog zdravlja, bolesti vezane za rad, ali i sve veća izloženost klimatskim promenama“ (Program ZLF, 2023).

U kategorije stanovništva koje bi trebalo da imaju besplatnu zdravstvenu zaštitu, SPS uopšteno ubraja i žene (Програм СПС, 2011: 37), SSP garantuje „posebnu zaštitu za trudnice i porodilje“ (Програм ССП, 2019: 3), dok se DS ne bavi posebno zdravstvenom zaštitom žena. Predstavničke tvrdnje o zdravstvenoj zaštiti žena iskazane su u kontekstu rađanja u programima SNS, Novi DSS, Dveri, Zavetnici i SSP. Dveri i ZLF takođe govore o zdravlju trudnica, ali proširuju domen reproduktivnog zdravlja koristeći termin žena uopšteno (ZLF), i posebno, naglašavajući i druge identitete (Dveri).

Stanje seksualnog i reproduktivnog zdravlja i prava žena u Srbiji je nepovoljno po svim pokazateljima (Ignjatović i Mališić, 2021: 5), a Srbija je na trećem mestu u Evropi po broju žena obolelih od karcinoma grlića materice (ГЗЈЗ Београд, 2024). Specifičnost ženskog zdravlja koje je u vezi sa ženskim reproduktivnim organima prepoznaju SNS, Dveri, dok ZLF uopšteno spominje neophodnost očuvanja reproduktivnog zdravlja žena. Istraživanja pokazuju da obrazovanje daje pozitivne rezultate kada je u pitanju reproduktivno i seksualno zdravlje i prava, koje u Srbiji nije sistemski sprovedeno (Lacmanović i dr., 2022). Značaj ovakvog obrazovanja u određenoj meri prepoznaju (još samo) Dveri. Dok s jedne strane seksualno obrazovanje predstavljaju kao vid prevencije seksualnog nasilja nad ženama, Dveri idu dalje u definisanju konzervativnog obrazovnog programa u cilju osposobljavanja mladih za brak i roditeljstvo, uključujući i informacije o štetnosti

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

medicinskog prekida trudnoće. Tako se Dveri, uprkos kontradiktornim tvrdnjama u sopstvenom programu, zalažu za zabranu abortusa i ograničavanje postojećih prava žena, što kod Zavetnika čini jedini aspekt politika u kom se spominju žene, dok kod SNS i SVM se implicitno ovaj stav pojavljuje u okviru natalnih politika.

Dinamičnost pozicioniranja je najviše uočena kod Srpske stranke Dveri, koja simultano predstavlja i antifeminističke i feminističke interese žena. Svodeći žene na reproduktivnu funkciju kao sredstva u ostvarenju nacionalnih interesa i zalažući se za ograničavanje prava žena, Dveri predstavljaju antifeminističke interese. Sa druge strane, kao nijedna druga stranka, Dveri predstavljaju najrazličitije identite žena – Romkinje, žene sa invaliditetom, žene sa sela, izbeglice, adolescentkinje, starije žene..., uvodeći zdravstvene politike u kontekst socioekonomske, kulturne, i religijske različitosti i potreba žena. Osim toga, jedina su stranka koja predlaže rešenja za menopauzu, jedan od najnevidljivijih problema iz oblasti ženskog zdravlja, i u tom smislu zastupaju feminističke interese. Strateško pozicioniranje primećeno je i kod ZLF kada se pored prethodni programi ovog aktera. Izostanak tvrdnji kojim se adresira specifičnost ženskog zdravlja i predlozi rešenja poput seksualnog obrazovanja, predstavlja ublažavanje prethodnih feminističkih tvrdnji ovog aktera, kako bi se obratili široj publici od feminističke i pridobili njihovu podršku.

Stranke desnice daju sliku o ženama isključivo u funkciji reprodukcije stanovništva i države, a ne kao političkim bićima. Bez obzira na pronatalne politike koje zagovaraju, SPS i ZLF posmatraju žene kao autonomna i slobodna bića, dok ZLF eksplicitno naglašava da se demografske politike ne mogu voditi nauštrb prava žena. Čak i kada se bave zdravstvenim problemima koji specifično pogađaju žene, stranke desnice (SNS i Dveri) to rade u cilju reprodukcije i obnove nacije, dok je za levicu (ZLF) žensko zdravlje važno samo po sebi. Iako se uopšteno zalažu za „zdravlje majki kao i porodice u celini“, jedino što Zavetnici obećavaju ženama je zabrana slobodnog odlučivanja o rađanju.

4.4. „Zaposlena žena-majka“ ili žene na tržištu rada

U gotovo svim strankama radna prava žena predstavljena su dominantno u vezi sa majčinstvom, odnosno zaštitom majki na radnom mestu. Kada se posebno govori o ženama u kontekstu rada, u programu SNS one su povezane sa ulogom majke. U programu SNS zapošljavanje žena pominje se samo na jednom mestu, i to usput, kao mera politike podsticanja rađanja, pored koje se pominju zaštita „materinstva, pomoć pri rešavanju stambenih pitanja roditelja sa više dece, podsticanje dvohraniteljskih porodica, zapošljavanje žena,

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

jačanje porodičnih servisa“ (Прорпам СНС, 2011: 107).

Druge stranke desnice koje predstavljaju žene na tržištu rada (Novi DSS, Dveri), takođe prevashodno govore o radnim pravima žena koje su majke, ali pokušavaju da balansiraju ove tvrdnje kako bi ublažili svoja konzervativna polazišta u predstavljanju žena uvodeći princip jednake plate (Dveri), diskurs o fleksibilnim oblicima rada (Novi DSS) ili o prevazilaženju nejednakosti muškaraca i žena u radnom okruženju (Novi DSS i Dveri). Tako, Novi DSS socijalnu politiku u oblasti rada razume u službi porodičnih odnosa, „kroz razvoj i unapređivanje fleksibilnih oblika rada putem institucije privremenog zapošljavanja, za uvođenje posebne zaštite roditelja sa teško obolelom decom“ i „čvrsto podržava zapošljavanje žena, mladih i starijih osoba, kao i osoba sa invaliditetom“ (Прорпам Нови ДСС, bez datuma). Za Dveri radna prava žena se moraju regulisati u službi očuvanja zamišljene tradicionalne porodice, ali se istovremeno zalažu za raspodelu rada brige između muškaraca i žena, i usklađivanje društvene uloge žene kao majke i supruge (koja proističe iz biologije i od boga) sa profesionalnom karijerom.

Žena u našem narodu predstavlja stub porodice i u istoj ima višestruku ulogu. Ona je supruga i majka, a u današnjem modernom dobu i radnik i uspešan poslovan čovek. Kako bi joj bilo omogućeno da ne zapostavi ni svoje biološko određenje koje joj je od Boga dato, a to je da bude majka i supruga i da ujedno nesmetano realizuje i svoju profesionalnu karijeru, predložimo konkretne mere koje bi je zaštitile na radnom mestu i na taj način dale sigurnost i ulile poverenje u državu i njen sistem (Program Dveri, bez datuma).

Dveri u jednom delu programa ocenjuju da postoji diskriminacija žena, te da među neformalno zaposlenima ima „najviše žena i mladih“, da „žene zarađuju 11% manje u odnosu na muškarce na istim radnim karakteristikama“ i obećavaju „dostojanstven položaj rada i zaštitu prava zaposlenih, posebno žena“, kao jedne od kategorija najugroženijih na tržištu rada. U poglavlju *Dveri za ravnopravnost polova i za sprečavanje nasilja u porodici* objašnjavaju uzroke diskriminacije patrijarhalnim rodnim odnosima moći gde se „razlike u položaju žena i muškaraca, pre svega na tržištu rada, ogledaju u podeli poslova na ‘muške’ i ‘ženske’, dok istovremeno žene nose najveći deo tereta u brizi za svoje porodice“. Ipak, u posebnom poglavlju *Zaštita žena* Dveri detaljnije uređuju radna prava žena, a predložene mere poput zabrane davanja otkaza trudnicama, regulisanja dnevnih i noćnih radnih smena, te podrška za „sve žene preduzetnice koje su ostvarene kao majke“, su u cilju povećanja nataliteta. Dveri se zalažu i za zabranu rada nedeljom, ali ne iz perspektive zaštite radničkih prava, već iz verskih i porodičnih razloga, budući da nedelja „predstavlja dan posvećen Bogu i porodici što je veoma važno za očuvanje porodice kao najbitnije ćelije društva“ (Прорпам Двери, bez

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

datuma).

DS ne problematizuje posebno radna prava žena, a kada to čini, onda predstavlja naučnice, ističući da su opterećene porodičnim i radnim obavezama, te za njih zagovaraju adekvatne radne uslove prilikom rada od kuće.

Od početka pandemije, rad od kuće često se primenjuje za zaposlene u naučno-istraživačkom sektoru. Ovaj radni angažman posebno opterećuje naučnice koje su izložene višestrukim rizicima i stresorima usled opterećenja porodičnim i radnim obavezama u nepovoljnom radnom okruženju. Sa sindikatom i relevantnim telima u drugim oblastima gde je zastupljen rad od kuće, regulisati odgovarajuće uslove rada od kuće i vrednovanje naučno-istraživačkog rada u takvim uslovima (Програм ДС, bez datuma).

U programu SPS postoji odeljak naslovljen *Ravnopravnost žena i muškaraca*, u kome se socijalisti zalažu za „ravnopravnost žena i muškaraca u svim oblastima života“. Tako se u ovom poglavlju socijalisti zalažu za „prevazilaženje tradicionalnih shvatanja o ulozi žene u privatnom i javnom životu“, i protive „svim oblicima medijske diskriminacije i degradacije žena“, a princip ravnopravnosti po njima predstavlja jednakost u razlikama. U ovom delu, više nego u ostalim delovima programa, istaknuti su planovi za žene u oblasti rada, što podrazumeva:

... da budu izjednačene sa muškarcima – u kući i na poslu – da primaju jednaku platu za isti posao kao i muškarci; da im se omogući ravnopravan pristup bolje plaćenim i rukovodećim poslovima; da se u većoj meri koriste radni, obrazovni i profesionalni potencijali žena (Програм СПС, 2011: 39).

Ova stranka prepoznaje rad u domaćinstvu i brigu o deci koja je najčešće odgovornost žena i ostaje politički nevidljiva u domenu privatnog, te se zalaže za ravnopravnu podelu poslova u porodici i „mogućnost privremenog odsustva s posla zbog brige o deci, mogućnost fleksibilnog ili skraćenog radnog vremena i finansijske olakšice za zaposlene roditelje, kao i brojne druge mere koje doprinose boljoj brizi o deci“ (Програм СПС, 2011: 39).

U programu ZLF radnice su predstavljene jednako kao i radnici, gde im se garantuje plata za dostojanstven život, „demokratsko odlučivanje na radnom mestu, strogo poštovanje radnog vremena, kraća radna nedelja, slobodno i autonomno sindikalno organizovanje..., i nedelja kao neradan dan“ (Program ZLF, 2023), što

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

je proširenje radnih prava za koje se ova stranka zalaže u odnosu na prethodni program NDB, koji je bio usredsređen na gradsku upravu i preduzeća koja s njom posluju. U odnosu na program Moramo gde su naročito predstavljene žene preduzetnice, slobodne umetnice i radnice angažovane putem nestandardnih ugovora (Program Moramo, 2022), u programu ZLF postoji tendencija da se proizvode uopštene tvrdnje o položaju i pravima, podjednako radnika i radnica. Posebno je prepoznato porodijsko odsustvo kao jedno od prava koje je uskraćeno radnicama angažovanim putem nestandardnih ugovora, a neplaćeni rad okarakterisan je kao teret žena, zbog čega se zalažu za raspodelu brige, koja je ne samo obaveza već i „pravo“ muškaraca, „koje im se ne sme uskraćivati zbog patrijarhalnog pritiska“ (Program ZLF, 2023).

Stranke levo od centra su sklonije da pored zaposlenih sadašnjih ili budućih majki, uključe i radna prava žena uopšte (SPS i ZLF). SPS kao stranka levice na ekonomskoj skali, koja se od krajnje desnice na vrednosnoj skali približila centru (Spasojević i Stojiljković, 2020: 109), eksplicitno tvrdi da je za jednakost muškaraca i žena na poslu i kod kuće, i zalaže se za ravnopravan pristup rukovodećim pozicijama za žene, čime su predstavljeni feministički interesi. Iako se u manjoj meri obraća posebno radnicama u odnosu na prethodne programe, ZLF pokušava da oblikuje tvrdnje koje se tiču radnih prava tako da se jednako odnose na muškarce i žene. Dveri posebno predstavljaju „žene preduzetnice“ koje su i majke, ZLF ističe nestandardne radne ugovore pod kojim su angažovane stvarne ili potencijalne majke, a DS, pored uopštenih i rodno neutralnih politika u oblasti rada, posebno zastupa naučnice.

Dveri se najviše dinamično pozicioniraju i u oblasti rada. Sa jedne strane radna prava žena se pojavljuju samo u službi očuvanja tradicionalne porodice, dok sa druge strane Dveri zastupaju feminističke interese kada nepovoljan položaj žena na tržištu rada objašnjavaju patrijarhalnim rodnim ulogama, zbog kojih su žene dodatno opterećene radom u privatnom domenu. Rečima Dveri, žena je „supruga i majka, a u današnjem modernom dobu i radnik i uspešan poslovan čovek“ (Program Dveri, bez datuma). Ipak, sve predložene politike ove stranke se odnose na zaštitu onih radnica koje jesu ili planiraju da postanu majke. Pokušajem da uopšti radna prava, za razliku od eksplicitnog obraćanja ženama radnicama u prethodnim programima, i kod ZLF je uočeno suptilno strateško pozicioniranje i kada su u pitanju radna prava žena.

4.5. Nasilje nad ženama

Istraživanje predstavničkih tvrdnji poslanica u Narodnoj skupštini Srbije u poslednjih dvadeset godina

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

pokazalo je da o ženama žrtvama nasilja počinje više da se govori od 2013. godine, a da u tome prednjače poslanice SNS i DS (Lončar, 2023: 85–86). Sa druge strane, u političkim programima ovih stranaka, koji bi trebalo da predstavljaju osnov političkog delovanja poslanica i poslanika, problem nasilja nad ženama nije mnogo zastupljen. U Srbiji je dve trećine žena pretrpelo neki oblik nasilja (OEBS, 2019), a na svakih jedanaest dana bude ubijena jedna žena⁸ (Lacmanović, 2019: 44). Posledice koje nasilje ostavlja na žene mogu biti razarajuće i dugoročne. Najmanje jednu dugotrajnu psihičku posledicu iskusilo je 64% žena žrtava fizičkog i/ili seksualnog nasilja, a kao najčešće su navedene anksioznost, osećaj ugroženosti, depresija i teškoće u spavanju (OEBS, 2019: 46). Osim toga, „iskustvo nasilja“, kod žena koje ga imaju, „predstavlja faktor rizika od osiromašenja i socijalne isključenosti“ (Ignjatović, 2020: 103). Da ne postoji odgovarajući institucionalni odgovor na nasilje nad ženama ukazuje podatak da su u trećini slučajeva femicida postojale prethodne prijave bar jednoj instituciji, a da je od prvog obraćanja institucijama do ubistva u proseku prošlo skoro 2,7 godina (Lacmanović, 2022: 19–20). Bez obzira na rasprostranjenost nasilja nad ženama u Srbiji, većina stranaka se uopšte ne bavi ovim problemom, druge ovaj problem spominju usput u okviru opštih načela, dok neke predstavljaju ovaj problem sa feminističke pozicije.

U programima nekih stranaka postoje tvrdnje o nasilju, ali ne i prema ženama. Tako, zaštita od nasilja se kod SNS odnosi na zaštitu dece „od nasilja, zlostavljanja, pornografije“ (Програм СНС, 2011: 107), dok SSP obećava „donošenje Zakona o zaštiti domaćih životinja i kućnih ljubimaca od zlostavljanja i eksperimenata, kao i odgovornosti vlasnika za odnos prema prirodi i društvu“ (Програм ССП, 2019: 5).

Koalicioni partner SNS, SDPS, u svom programu uopšte ne predstavlja žene, osim u poslednjoj programskoj tački *Borba protiv kriminala i korupcije*, gde se načelno zalaže za „pooštavanje kazni za sva krivična dela, posebno za ona koja se odnose za nasilje nad maloletnim i nemoćnim licima, kao i za dela koja se tiču nasilja u porodici, napada na žene i njihova prava“. Nasilje se u novijem programu DS prepoznaje jedino kroz meru edukacije o porodičnom nasilju.

SPS počinje da adresira nasilje nad ženama u parlamentu od 2016. godine (Lončar, 2023: 86), dok u programu koji je nastao 2011. godine ne posvećuje mnogo pažnje ovom problemu. Bitno je istaći da SPS prepoznaje nasilje nad ženama u javnom i privatnom prostoru, zalažući se „za oštro sankcionisanje svih vidova zlostavljanja žena, kako na radnom mestu, tako i u braku i porodici“ (Програм СПС, 2010: 38–39). SPS se naročito izdvaja prepoznavanjem radnog mesta kao mesta na kome su žene izložene nasilju, ali se ne bavi

8 I dalje ne postoji zvanična statistika, a jedine podatke o femicidu od 2010. godine prikuplja i analizira Autonomni ženski centar i Mreža žena protiv nasilja iz medijskih izveštaja. S obzirom na metodologiju, pretpostavlja se da je broj femicida veći.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

detaljnije dijagnozom, a ni predlogom rešenja. Ovaj deo programa posvećen ženama manje je opsežan u odnosu na ostale teme u kojima se pojavljuju žene.

ZLF se zalaže „za nultu toleranciju prema svim oblicima seksualnog nasilja, zlostavljanja, uznemiravanja i ucenjivanja“, kao i institucionalnu podršku žrtvama, uz zalaganje „za to da svaka ustanova usvoji odgovarajuću regulativu“ (Program ZLF, 2023). U programu NDB problem nasilja nad ženama se posmatra pre svega u kontekstu bezbednosti žena u javnom prostoru, a predložena su rešenja insistencionalne podrške, što nastavlja i ZLF. U literaturi postoji saglasnost o klasifikaciji nasilja na psihičko, fizičko, seksualno i ekonomsko koja se često pojavljuju zajedno i koja se mogu smenjivati (Ignjatović 2016, 17–18), a žene su najčešće višestruko izložene ovim vrstama nasilja (OEBS, 2019). Iako u okviru poglavlja *Podrška porodicama* ZLF prepoznaje nasilje u porodičnom kontekstu kada obećava da će „razvijati mehanizme i mere prevencije, sprečavanja i zaštite od porodičnog nasilja, najčešće usmerenog ka ženama, deci i starima“, kao i u poglavlju *Stanovanje* kada navodi da ostvarivanjem prava na stanovanje moramo „omogućiti ženama da izađu iz nasilnih partnerstava“ – ova stranka u svom programu predstavlja pre svega žene žrtve seksualnog nasilja u institucionalnom okruženju. Fokusiranje na seksualno nasilje je kontinuitet u odnosu na program Moramo, čiji je deo bila sadašnja ZLF, što se može posmatrati kao strateško pozicioniranje u kontekstu pokreta #nisamprijavila i javnog progovaranja javnih ličnosti o preživljenom seksualnom nasilju koje je započelo godinu dana pre održavanja izbora 2022, i na koje se direktno referiše u samom programu Moramo. Kada se uporede tvrdnje ovog aktera u dva programa nastala u razmaku od godinu dana, uočljivo je da su predložene mere za suzbijanje seksualnog nasilja bile ne samo detaljnije opisane, već i eksplicitno feminističke u programu Moramo. U posebnom poglavlju *Nasilje nad ženama* se prvo interpretira postojanje „jaza između rasprostranjenosti slučajeva seksualnog i drugih oblika nasilja i malog broja prijava“ (Program Moramo, 2022), a kao rešenje za ovaj problem Moramo detaljno predlaže niz feminističkih mera od izmene definicije krivičnog dela silovanja koja bi uključivala pristanak, preko proširenja mreže Sigurnih kuća i finansiranje usluga SOS telefona za žene, do uvođenja Centara za žrtve silovanja po modelu jednog šaltera, i osnivanja instituta poverljivog lica (Program Moramo, 2022). U tome je vidljivo značajno strateško pomeranje ZLF, koje postiže ublažavanjem prethodnih feminističkih tvrdnji i poopštavanjem sadašnjih, tako da se sve manje eksplicitno pominju žene ili feministički interesi.

Najopširnije se ovom temom bavi koalicija Srpska stranka Dveri. Rodna ravnopravnost i sprečavanje nasilja u porodici nalazi se i u okviru *Socijalno ekonomskog proglaša* programa Dveri, gde obrazovanje i kaznena politika prema nasilnicima imaju najznačajniju ulogu u stvaranju društva bez nasilja. Problematizuje se samo nasilje nad ženama koje se dešava u porodičnom kontekstu, a kao žrtve takvog nasilja prepoznate su žene

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

i deca. Kao uzroke nasilju nad ženama Dveri ne prepoznaju strukturne razlike, niti ih svode na individualne slučajeve. U proceni stanja zdravstvene politike, Dveri tvrde da „negativna selekcija, nepotizam i nepravda... neminovno vode masovnoj upotrebi sedativa, porodičnom nasilju i drugim vrstama socijalne patologije“ (Програм Двери без датума). Kao mere u suzbijanju nasilja Dveri predlažu prevenciju i „pristup žrtava nasilja svim vidovima pomoći – skloništim za žrtve nasilja, savetovalištima, psihološka i pravna pomoć za žrtve“.

Stranke se razlikuju u odnosu na to kako sagledavaju i predstavljaju nasilje nad ženama. Smeštanje nasilja isključivo u porodični domen, kao što to čine Dveri, depolitizuje ovaj problem i udaljava ga od strukturnih uzroka, i posledično problema. SPS, pored porodičnog, prepoznaje i nasilje nad ženama na radnom mestu, ali ne ide dalje od toga u predlozima rešenja. Feminističke teoretičarke uzrok nasilju nad ženama vide u strukturnoj nejednakosti između muškaraca i žena objašnjavajući da „su pozicije žena i muškaraca društveno, institucionalno, ideološki i individualno/lično postavljene asimetrično, odnosno status žena (u svim društvima) zavisi od statusa muškaraca i odražava višestruki odnos podređenosti“ (Ignjatović 2011, 58). Ovakvo feminističko razumevanje prisutno kod ZLF u kontekstu celog programa, pa se tako mogu čitati i delovi programa koji tematizuju nasilje nad ženama. Iako su poslanice SNS i DS u parlamentu najviše govorile o problemu nasilja nad ženama (Lončar, 2023), u programima ove dve stranke nasilje nad ženama se ne spominje. Ipak, SNS posebno naglašava da se zalaže za zaštitu dece od nasilja, dok SSP obećava da će od nasilja zaštititi životinje. U programima Novog DSS i Zavetnici, tema nasilja nad ženama nije prisutna.

4.6. „Muškarac i žena je istovetan i ravnopravan“ ili o političkoj participaciji i reprezentaciji žena

Stranke najmanje vide žene u politici i na mestima donošenja odluka kada kreiraju sliku društva kome streme. Jedino se ZLF i SPS zalažu za ravnopravno učešće žena u donošenju odluka, rodne kvote i promenu strukture rodničkih odnosa moći. Dveri usput podržavaju učešće u politici „manje zastupljenog pola“, dok SVM negira da postoji nejednakost između žena i muškaraca.

ZLF opisuje viziju društva „u kome će ustanove biti pod upravom i žena i muškaraca, i jednako brinuti i o jednim i o drugima, uzimajući u obzir lične, rodne, kulturne, socijalne i političke posebnosti“. ZLF načelno podržava rodne kvote, ali ide i dalje u tvrdnji da je potrebno menjati patrijarhalne strukture odnosa moći,

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

međutim bez konkretnih predloga kako to učiniti:

Formalni mehanizmi za ublažavanje rodne neravnopravnosti kao što su kvote na izbornim listama ili među nosiocima stranačkih i javnih funkcija, iako veoma važni, ne mogu biti dovoljni. Samo kvantitativno uvećanje prisustva žena u javnom i političkom životu neće promeniti stvari gde je to potrebno, a to su dublje strukture rodne dominacije (Program ZLF, 2023).

ZLF ublažava tvrdnje o zastupljenosti žena u predstavničkim institucijama u odnosu na prethodni program. Dok je 2018. ovaj akter obećavao da će „ohrabrivati i podsticati ravnopravnu zastupljenost, vidljivost i učešće žena u donošenju odluka“ (Program NDB, 2018), njena naslednica ZLF eksplicitno iznosi tvrdnju da „samo kvantitativno uvećanje prisustva žena u javnom i političkom životu neće promeniti stvari gde je to potrebno, a to su dublje strukture rodne dominacije (Program ZLF, 2023).

Socijalistička stranka Srbije se zalaže za veću zastupljenost žena „u političkim organizacijama, institucijama i organima vlasti, kao i u svim privrednim i drugim organizacijama“ (Програм СПС, 2010: 39). SPS poziva „sve da daju politički doprinos viziji boljeg, pravednijeg i humanijeg društva“, i proizvodi sliku o subjektu predstavljanja koji je odgovoran svom biračkom telu, među kojima su i žene: „Radnici, seljaci, preduzetnici, intelektualci, žene, manjine, mladi – svi mogu da nas pitaju da li smo u razmišljanjima o današnjici zaboravili njihove potrebe, planove i želje“ (Програм СПС, 2010: 49).

U predlogu *Reforme izbornog sistema* Dveri ističu prednosti proporcionalnog izbornog sistema zbog zastupljenosti „svih političkih opcija, kao i učešće manjina i manje zastupljenog pola“, što se može tumačiti kao podrška rodnim kvotama i nije uobičajeno za konzervativne stranke. Pored toga, zalažu se i za „veće učešće žena u formulisanju programa i projekata na nivou lokalne zajednice“ (Програм Двери, bez datuma). Međutim, ove tvrdnje pojavljuju se gotovo slučajno među drugim temama i ne odaju utisak promašenih politika i tvrdnji koje su usmerene na predstavljanje žena kao politički raavnopravnih.

Na ovom mestu, naročito je indikativno izdvojiti program SVM, koalicionog partera SNS. Reč žena se u programu ove manjinske stranke pojavljuje ukupno četiri puta, samo da bi se negirala rodna diskriminacija, i to u pretposlednjem poglavlju *Odnosi sa ustanovama i partijama*.

Savez vojvođanskih Mađara u društvenom delovanju, političkom angažmanu žene smatra ni sporednim ni za podređenim, ni za društveni sloj nepovoljne situacije, niti ugroženim

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

slojem. U organima i telima SVM-a, imajući u vidu sposobnosti, aktivnost i rezultate podjednako obezbeđuje mesta i muškarcima i ženama. I na taj način se bori protiv društvenih predrasuda. I u pogledu ljudskih karakteristika, i kao homo politikusi muškarci i žene su ravnopravni partneri, a unutar organizacije SVM-a, su ravnopravni ideološki drugovi. Zahvaljujući tome u društvenom angažovanju i političkom delovanju, muškarac i žena je istovetan i ravnopravan (Program SVM, 2004: 28).

Tako, SVM polazi od (1) tvrdnje da se žene ne nalaze u podređenom položaju u odnosu na muškarce, to dokazuje (2) tvrdnjom da u organima partije jednako obezbeđuje mesta i muškarcima i ženama, čime (3) tvrdi da se bori protiv društvenih predrasuda, dakle diskriminacije. Pobijanje sopstvenog argumenta ima srećan kraj unutar partije SVM – „muškarac i žena je istovetan i ravnopravan“ (Program SVM, 2004: 28). Osim naglašene tišine kada je u pitanju predstavljanje žena SVM se izdvaja i po političkom predstavljanju žena isključivo unutar partije, dok ZLF, a naročito SPS to proširuju na polje organa vlasti, privrednih i drugih institucija. U javnosti, SNS pokušava da se pozicionira kao stranka koja doprinosi poboljšanju položaja žena, ističući da je za vreme njihove vladavine Srbija dobila prvu premijerku Anu Brnabić (2017. godine), najviše ministarki u Vladi od obnavljanja višestranačja (2020. godine), kao i pokretanjem raznih političkih akcija članica ove stranke, poput formiranja živog zida ispred institucija (RTV, 2019). Sa druge strane, u programu, SNS žene nisu vidljive, osim kada ispunjavaju patrijarhalna očekivanja. Ove suprotne pozicije mogu se objasniti, ne samo nepostojanjem jasne ideologije SNS, već ciljanim ideološkim kontradikcijama kako bi ova stranka zauzela što širi ideološki prostor (Spasojević i Stojiljković, 2020: 110). Naprotiv, kada se uporedi sa programom SRS⁹ iz koje je nastala SNS, razlike u predstavljanju žena gotovo nema. Ako tome dodamo programe koalicionih partnera PUPS, SDPS i SVM, koji žene (skoro) uopšte ne predstavljaju, može se doneti zaključak o stabilnom ideološkom identitetu i kontinuitetu politika u kome žene ne postoje kao politička bića i čiji interesi nisu dovoljno važni da bi bili predstavljeni, bez obzira na vrlo dinamično pozicioniranje SNS prilikom obraćanja različitim publikama. To što neke stranke predstavljaju žene na određeni način. dok istovremeno ne prepoznaju ulogu žena na mestima gde se donose odluke, ukazuje na nameru stranaka da oblikuju ženske identitete, društvene uloge i interese, ali ne i da dopuste da žene to same učine.

9 Aktuelni program SRS je iz 2019. godine, ali ova stranka nije promenila način na koji predstavlja žene u odnosu na prethodni program (v. Lukić i Jovanović, 2004).

4.7. Manje zastupljeni identiteti i uloge žena

U znatno manjoj mjeri predstavljeni su drugi identiteti žena, poput starijih žena, žena sa sela, žena pripadnica nacionalnih manjina, žena drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne. Uloga i mesto žena u društvu posebno je prepoznato još u bezbednosnim strukturama (Dveri) i sportu (NDB i SPS). Osim toga, važno je istaći i značaj u društvu koji (i) ženskim organizacijama pripisuje SPS, dok se Dveri uopšteno opredeljuju za saradnju sa nevladinim organizacijama u kontekstu politika namenjenim ženama. Ostale stranke ne prepoznaju značaj saradnje sa ženskim organizacijama.

4.7.1. Odnos sa ženskim organizacijama

Iako više stranaka prepoznaje saradnju sa civilnim društvom, ovde će biti navedene samo one tvrdnje koje se tiču specifično prepoznavanja neophodnosti saradnje sa ženskim civilnim organizacijama ili zagovaranja te saradnje.

Socijalisti „podržavaju posebnost organizacija u civilnom društvu“ i smatraju ih važnim elementom demokratije, pa obećavaju da „će saradivati sa sindikatima, organizacijama boraca narodnooslobodilačkog rata, organizacijama za ljudska prava, prava žena, ekološkim pokretima – svima koji žele podršku za svoje akcije koje su saglasne i našim ciljevima“ (Програм СПС, 2010: 48). Iako se ova saradnja spominje deklarativno, SPS uspeva da proizvede sliku o subjektu predstavljanja (SPS) kao predstavniku koji odgovara na potrebe biračke baze.

Moramo u poglavlju *Nasilje nad ženama* predlaže niz mera u suzbijanju nasilja nad ženama za koje kaže da će ih sprovesti uz „veću saradnju sa ženskim organizacijama koje su uvele prve usluge za zaštitu žena u našoj zemlji te mogu biti dragocen partner u multidisciplinarnom odgovoru na porodično i svako drugo rodno zasnovano nasilje“ (Program Moramo, 2022). U programu *Ne davimo Beograd*, sa kojim je ovaj pokret izašao na izbore za Skupštinu grada Beograda 2018. godine, prepoznat je višedecenijski rad ženskih organizacija, pre svega u pružanju socijalnih usluga, te je programom predviđeno da se ove organizacije uključe u rad gradskih institucija „u kreiranju relevantnih gradskih politika, kao i u sistem pružanja usluga u oblasti socijalne zaštite“ (Program NDB, 2018). NDB je imao jasnu politiku saradnje sa ženskim telima u kreiranju politika, i može se reći da je ovaj pokret tu ideju uveo i u koaliciju Moramo. Evoluiranjem pokreta NDB u stranku ZLF iz programa je nestala saradnja sa ženskim i feminističkim organizacijama, pa na levom spektru jedino još SPS vidi ženske

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

organizacije kao partnerske.

Na desnom kraju spektra, Dveri na više mesta ističu saradnju sa različitim organizacijama civilnog društva, pre svega za Srpskom pravoslavnom crkvom. Ipak na jednom mestu, Dveri imaju u vidu organizacije koje se na *neki* način bave ženama. Tako u *Deklaraciji o zaštiti zdravlja žena* Dveri ističu da će postavljene ciljeve ostvariti „kroz različite strategije za unapređenje zdravlja, programe za prevenciju zdravlja, promociju zdravlja, saradnju sa ustanovama javnog zdravlja, različitim vladinim i nevladinim organizacijama“ (Програм Двери, bez datuma).

Imajući u vidu društveni kontekst u kome se sve više pojavljuju antirodni pokreti, koji se protive reproduktivnim i seksualnim pravima žena, pravima dece i ljudskim pravima povezanim sa rodom, polom ili seksualnom orijentacijom, a koji su finansirani i sa Istoka i sa Zapada (Datta, 2021) – ovakve odrednice u programu Dveri mogle bi opravdano da izazovu zabrinutost za održavanje nivoa ostvarenosti ženskih prava, dok prema Datinim kriterijuma i Dveri bi se mogle svrstati u antirodni pokret. U Srbiji je primetno jačanje nevladinih organizacija koje mobilišu protiv ljudskih prava žena, pa je 2023. godine u Beogradu održana međunarodna konferencija antirodnih pokreta i udruženja na čijoj su agendi bile i zabrana abortusa i upotrebe kontracepcije (Anđelković, 2023). I dok vrednosna desnica prepoznaje rad nevladinih organizacija i udruživanje sa njima radi ostvarenja sopstvenih političkih ciljeva, na vrednosnoj levisi (više) niko ne prepoznaje feminističke organizacije kao saveznice.

4.7.2. I one to (ne) mogu: žene u sistemu odbrane i sportu

Za Dveri mesto žena je i u odbrani i bezbednosti. U opsežnom i ponavljajućem poglavlju *Odbrana i bezbednost Republike Srbije i srpskog naroda*, kakva su i sva ostala, žene se pominju na više mesta. U analizi trenutnog stanja „ljudskih potencijala“, Dveri ističu: „zanimljiv je i procenat žena u sistemu odbrane, koji daleko nadmašuje i kriterijume NATO pakta“, te da „prema statističkim podacima u Srbiji godišnje stasa oko 72.000 mladića i devojaka potencijalnih regruta“. Među konkretnim merama, Dveri predlažu vojnu evidenciju u koju bi uveli „sve vojno sposobne muškarce i žene“, zatim „selekciju u specijalizovanim centrima“, i konačno „služenje vojnog roka“. Pored toga, obećavaju „uvođenje obuke odbrane, zaštite i spasavanja na fakultetima i višim školama za sve studente, bez obzira na pol“, i obavezu obuke za civilnu zaštitu koja „bi važila za sve punoletne i zdravstveno sposobne vojne obveznike, muškarce i žene, koji nisu u sistemu obaveze obučavanja sa oružjem“. Dveri razmatraju državno poklanjanje zemlje „kao vid motivisanja mladića i devojaka da služe vojku“. Ne samo da su jedini koji tvrde da je mesto žene i u tradicionalno muškim zanimanjima poput vojnih,

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Dveri ove tvrdnje suprotstavljaju sopstvenim tvrdnjama o tradicionalnoj ulozi žene kao majke i supruge.

Žene su kao ravnopravne posebno predstavljene u sportu u programima NDB i SPS, a prepoznata je i njihova važnost u oblasti rekreativnog sporta. Tako SPS zagovara da „sport treba da bude dostupan svima, podjednako ženama i muškarcima, deci, omladini, ljudima u zrelih i poznim godinama“ (Програм СПС, 2010: 43). U podsticanju amaterskog sporta NDB vidi ostvarenje ciljeva unapređenja opšteg zdravlja i eksplicitno ističe nejednakost žena u sportu: „Važniji su aktivno uključivanje devojčica i žena i zdravlje, nego vrhunski sportski rezultat“ (Program NDB, 2018). Tema jednakosti žena i devojčica u sportu iščezla je u transformaciji NDB u ZLF.

4.7.3. I one druge: seoske žene, žene-migranti, žene sa invaliditetom, starije žene, LBT...

Najveću pažnju ženama u ruralnim područjima posvećuju Dveri. Polazeći od toga „da su u današnjem društvu žene koje žive na selu marginalizovane i skrajnute“, u programu ove stranke se ističe da je neophodno „stvoriti uslove jednake šanse za sve, a posebno za žene koje žive u ruralu“. Motivacija za predstavljanje žena sa sela kod Dveri je objašnjena tvrdnjom da je uloga ovih žena „u sprečavanju daljeg demografskog izumiranja sela od ključnog značaja“, zbog čega ih je potrebno podržati „da svoje ideje, energiju i entuzijazam usmere na očuvanje sela, svoje porodice i porodično gazdinstvo“ (Програм Двери, bez datuma).

Dveri su jedini politički akter koji predstavlja i migrantkinje uz određena ograničenja, koja se čitaju između redova kada obećavaju „državnom obavezom pružanje svake vrste pomoći porodicama koje su izbegle sa ratom zahvaćenih područja, a posebno ženama, deci i starim licima migrantima, ne dozvoljavajući bilo koju vrstu zloupotrebe gostoprinstva“ (Програм Двери, bez datuma).

Kada predlaže politike, poput gerontološke pomoći i otvaranja centara za starije, ZLF predstavlja i građane i građanke i obećava „socijalne penzije za sve osobe bez penzijskih prihoda i za sve penzionere čiji je iznos penzije manji od minimalne zarade“ (Program ZLF, 2023). I u ovoj temi je primetno poopštavanje tvrdnji u odnosu na prethodni program, u kome se posebno naglašava loš položaj starijih žena kada se ocenjuje da „u Srbiji živi oko 130.000 starijih od 65 godina koji nisu pokriveni penzijskim osiguranjem, od kojih je 85% žena“ (Program Moramo, 2022).

Sve stranke tvrde da predstavljaju osobe sa invaliditetom, uglavnom usput i rodno neutralno. Dveri i Zavetnici posebno apostrofiraju ratnu invalidnost, a ZLF jednako u kontekstu invalidnosti tretira muškarce i žene. Posebnost položaja žena sa invaliditetom u svom predstavljanju ističu samo Dveri, u okviru reproduktivnog

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

zdravlja.

Seksualnu orijentaciju kao kategoriju diskriminacije prepoznaju SSP, SPS, i ZLF. Seksualne orijentacije drugačije od heteroseksualne prepoznate su usput, i najčešće su označene kao „LGBT osobe“. Tako se ZLF, slično kao i u programu NDB, prevashodno u kontekstu nasilja, bavi pravima ove grupe uopšteno.

Podržavamo izjednačavanje LGBT+ osoba u svim pravima, zaštitu od diskriminacije i, pogotovo, nasilja kojem su svakodnevno, a često nekažnjeno izložene. Smatramo da svako ima pravo da svoj rodni identitet iskazuje onako kako se oseća. Verujemo da su društveni tretman i zajamčenost prava pripadnika LGBT+ zajednice mera slobode svih u društvu (Program ZLF, 2023).

Sa druge strane, Dveri negiraju neheteroseksualne orijentacije, istovremeno ne osporavajući ljudska prava osobama homoseksualne orijentacije sve dok ta prava ne podrazumevaju i sklapanje bračne zajednice, čime nastavljaju dinamično pozicioniranje proizvodnjom oprečnih tvrdnji.

U savremenom društvu, diskusije o položaju takozvanih „polnih manjina“ pokazuju tendenciju da se homoseksualizam shvati kao jedna od „seksualnih orijentacija“, kojoj se mora omogućiti sklapanje bračnih saveza, čime se, na osnovu ideologije političkog homoseksualizma, redefinišu brak i porodica kao osnova društva. Istovremeno, sve su izraženiji pokušaji da se ova tendencija predstavi kao „norma“, a utoliko pre da se predstavi kao predmet ponosa i primer za podražavanje. U tom smislu moramo poći od nepokolebivog stanovišta da bračni savez muškarca i žene ne može da se uporedi s ovakvim oblikom ispoljavanja seksualnosti (Program Dveri, bez datuma).

Na kraju, vredi istaći da iako ne koriste dosledno rodno osetljiv jezik, Dveri u svom programu sigurno daju najbogatiji rečnik imenica u ženskom rodu. U delu programa *Ekonomski proglas* Dveri obećavaju „posebnu zaštitu u prvim godinama poslovanja preduzetnika, *žena preduzetnika*“, i „poreske olakšice i subvencije za *žene preduzetnice*“, dok se dalje u programu pojavljuju i jednostavno *preduzetnice*. Kako se nekada muškarci i žene pominju zajedno, nekad se mere odnose na preduzetnike, a nekad na preduzetnice, nije jasno da li postoji razlika u merama ako su pitanju preduzetnici, a ne preduzetnice i obrnuto. Iako uočavaju različito vrednovanje muških i ženskih poslova koje dovodi do diskriminacije žena na tržištu rada, Dveri se zalažu „za povratak dostojanstva zdravstvenih radnika, pogotovo *medicinskih sestara* i lekara“. Predstavljene su još pacijentkinje, adolescentkinje, Romkinje. U pogledu korišćenja rodno osetljivog jezika ističu se još i

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

programi DS i ZLF. U oba programa DS dosledno predstavlja biračku bazu u muškom rodu, osim kada se obećava socijalna sigurnost „građana i građanki Srbije“ i kada su predstavljene posebno domaćice i naučnice (Програм ДС без датума). Sa druge strane, gotovo dosledno se rodno senzitivnog jezika pridržava jedino ZLF, što predstavlja koninuitet u odnosu na program NDM i Moramo.

5. Zaključak

Iz analize programa političkih partija proisteklo je šest tema u kojima su zastupljene žene: rodna ravnopravnost, uloga majke, reproduktivno zdravlje, nasilje nad ženama, radna prava i politička zastupljenost žena. U tabeli ispod je prikazan kratak pregled u kojim temama stranke predstavljaju žene, što je u prethodnom poglavlju detaljnije analizirano.

Tabela 1. Stranke koje predstavljaju žene po temama

Stranka	Rodna/polna ravnopravnost	Žene kao majke	Reproduktivno zdravlje	Nasilje nad ženama	Radna prava	Politička zastupljenost
ZLF	+	+	+	+	+	+
SPS	+	+		+	+	+
DS	+	+			+	
SSP	+	+				
Novi DSS		+	+		+	
SNS	+	+	+		+	
Dveri	+	+	+	+	+	+
Zavetnici		+	+			

Čak i kada spominju žene u određenim kategorijama, stranke im ne pridaju jednak značaj i na različite načine vide ulogu žena u društvu i njihove interese, u zavisnosti od ideološke pozicije. Štaviše, neke stranke spominju žene samo da bi negirali da diskriminacija žena postoji kao što je slučaj sa SVM, ili samo da bi ograničili prava i slobode žena kao što je slučaj sa Zavetnicima. SNS ne posvećuje mnogo pažnje ženama, a kada to čini, onda ih predstavlja u tradicionalnim patrijarhalnim ulogama, pre svih u ulozi majke, pa su tako predstavljeni interesi reproduktivnog zdravlja i zapošljavanja, povezani sa ovom ulogom. Sličnu politiku ima

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

i Novi DSS. Osim tradicionalne uloge majke, SSP ne predstavlja druge uloge ni interese žena. Slično je i sa DS koji se u programu ne bavi posebno ženama, a kada to čini onda je to u vezi sa položajem majki, i izuzetno, naučnica. Ćutanje o interesima žena u programima političkih partija moguće je razumeti kao činjenje – kao namerno isključivanje žena iz politika koje se odnose i na njihove živote.

Posebno zabrinjava to što se Zavetnici i Dveri otvoreno, a SNS i SVM implicitno zalažu za ograničavanje prava i slobode žena da donose odluke u vezi sa rađanjem. Dveri najopširnije i najdetaljnije predstavljaju žene u svim navedenim kategorijama, zauzimajući istovremeno feminističke i antifeminističke pozicije. Ovo se može objasniti strategijom Dveri da pridobiju širu publiku kreirajući sliku o subjektu predstavljanja kao novoj desnici koja razume i prilagođava se savremenom svetu, dok zadržava ono dobro iz tradicije. SPS detaljno predstavlja žene u svim temama, osim u vezi sa reproduktivnim zdravljem i nasiljem nad ženama. Ova stranka daje objašnjenje strukturne nejednakosti žena i muškaraca, i zalaže se za prevazilaženje tradicionalnih rodni uloga i potpunu jednakost, čime gotovo u potpunosti zadržava feminističke pozicije, dok zadržava konzervativno određenje odnosa između muškaraca i žena. Slično kao SPS, i ZLF predstavlja ženske interese sa feminističkih pozicija u svim temama. Ipak, uočeno je značajno ublažavanje feminističkih tvrdnji iznetih u prethodnim programima (NDB i Moramo) u svim navedenim temama analiziranim u programu ZLF. Kada je u pitanju predstavljanje žena u programima, SPS i ZLF su najbliži, bez obzira na druge razlike među njima.

Konstruktivistički pristup predstavljanju žena omogućio je otvorenost u ovom istraživanju i širinu u razumevanju koliko raznovrsno, pa i kontradiktorno mogu biti predstavljeni interesi žena za koje su zainteresovani različiti akteri. Iako su politički programi načelno shvaćeni kao stabilan i koherentan skup ideja koje oslikavaju poželjnu viziju društva, konstruktivistički pristup omogućio je da uvidimo da se dinamičnost pozicioniranja može učiti i u samom programu, kao što je slučaj sa Dverima. Sa druge strane, dinamičnost pozicioniranja se može učiti poređenjem predstavničkih tvrdnji u programu stranke sa predstavničkim tvrdnjama koje se nude različitim publikama (na primer u parlamentu, na mitingu, ili u medijima). Dok su poslanice DS u parlamentu zagovarale prava žena iz perspektive jednakih mogućnosti (v. Lončar 2023), u programu ove stranke žene gotovo da nisu ni predstavljene. Ovako velika razlika u tvrdnjama može se razumeti kao rezultat usmeravanja rada partija gotovo isključivo na izborne kampanje (Spasojević i Stojiljković, 2020: 47). Dinamičnost pozicioniranja primećena je i kod ZLF, koji značajnim ublažavanjem feminističkih pozicija iz prethodnih programa pokušava da se obrati i pridobije širu publiku. Iako ideološkim kontradikcijama kojima se obraća različitim publikama SNS nastoji da zauzme najširi ideološki prostor, analiza programa ove stranke, stranke prethodnice – SRS, kao i programa koalicionih partnera PUPS, SDPS i SVM, ukazuje na to da postoji ideološka stabilnost i kontinuitet isključivanja žena i njihovih interesa iz javnih politika.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Pažljivo čitanje predstavničkih tvrdnji pokazuje njihovu svrhu da oblikuju percepciju ko su žene i šta su njihove potrebe. Žene su u najvećoj meri predstavljene u skladu sa tradicionalnim patrijarhalnim rodnim ulogama – kao majke i trudnice, a njihovi interesi koji se tiču radnih prava, zdravstvene i socijalne zaštite povezani su sa reproduktivnim statusom. Ovaj nalaz potvrđuju i prethodna istraživanja (Ignjatović, 2004; Lončar, 2023; Todorović, 2016), što upućuje da se u poslednjih dvadeset godina, sudeći makar samo po programima, predstavljanje žena u Srbiji nije bitno promenilo. To što neke stranke predstavljaju žene na određeni način, dok istovremeno ne prepoznaju ulogu žena na mestima gde se donose odluke, ukazuje na nameru stranaka da oblikuju ženske identitete, društvene uloge i interese, ali ne i da dopuste da žene to same učine.

Istraživanje je potvrdilo ranije nalaze da najveći broj predstavničkih tvrdnji o ženama proizvode konzervativni akteri (Lončar, 2023), ali je to rezultat i nesrazmerno većeg broja stranaka desnice. Interesi su najčešće definisani kao orodnjeni, antifeministički ili u najmanjoj mogućoj meri feministički. Drugi identiteti žena spomenuti su usput, bez posebnog definisanja interesa žena u kontekstu njihovih životnih okolnosti i višestruke diskriminacije, dok najviše različitih identiteta žena predstavljaju Dveri. Definisanje problema i interesa žena na određen način nije samo akademsko, istraživačko, već pre svega duboko političko pitanje (Reingold and Swers, 2011: 434). Istraživanje predstavničkih tvrdnji u ovom istraživanju ukazuje da pretežno tradicionalno oblikovanje interesa žena u programima političkih partija dodatno učvršćuje patrijarhalne strukture u društvu, te ima normativne posledice na život žena i društvo u celini.

Istraživanje je potvrdilo ranije zaključke da i konzervativne stranke predstavljaju žene (Celis and Childs, 2012; Lončar, 2023), nekad mnogo detaljnije i opširnije nego što to čine liberalne stranke, kao što je pokazano na primeru Srpskog pokreta Dveri. Bez sumnje, i stranke levice i stranke desnice pokušavaju da mobilišu žensko biračko telo, predstavljajući njihove interese. Razlika je u tome na koji način ih predstavljaju. Ideologija je ključni uzrok ove razlike. Stranke desnice ženu pre svega vide kroz njihovu reproduktivnu funkciju u očuvanju nacije i države, a njihovu ulogu kao supruge i majke čiji je domen delovanja privatni. Sa druge strane, stranke levice na postmaterijalističkoj skali se zalažu za punu ravnopravnost žena i muškaraca kao punopravnih političkih bića, kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi, i uglavnom su u skladu sa feminističkim interesima. Potvrđena su i ranija stanovišta po kome stranke levice sklonije da zastupaju politike zasnovane na feminističkim interesima žena, i da su bliže feminističkom pokretu. Pored toga, potvrđena je veza između vrednosne i ekonomske skale, pa su stranke levice na postmaterijalističkoj skali koje predstavljaju žene na feministički način, ujedno i one stranke koje se nalaze na levom spektru ekonomske ose, kao što je pokazalo istraživanje Jelene Lončar (Lončar, 2023).

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Iz samog istraživanja su proistekle kategorije predstavljenih interesa i identiteta. Te kategorije odgovaraju uobičajenom razumevanju interesa kao (1) patrijarhalnih i povezanih sa ženskim telom i reprodukcijom, (2) interesa u vezi sa radnim pravima žena i učešćem žena na tržištu rada i (3) onih interesa koji teže da prevaziđu patrijarhalne strukture (Celis et al 2014, 153), što ukazuje da postoji stabilnost određenih interesa oblikovanih ekonomskim, društvenim i političkim strukturama u datom kontekstu.

Kolektivno autorstvo političkih programa zamagljuje delatničku moć predstavnika u kreativnom procesu predstavljanja, pošto je nepoznato koji akteri su bili uključeni u biranje prioriternih tema, definisanje problema i predloga rešenja. Ispitivanje koji su to kritični akteri koji imaju pravo da odlučuju o sadržaju programa, moglo bi pružiti doprinos razumevanju političkog predstavljanja žena. Budući da su programi povezani sa delovanjem političkih partija, i primer su uticaja ideologije na oblikovanje javnih politika, koje ostavljaju posledice po čitavo društvo; i pod pretpostavkom da partije na vlasti deluju u skladu sa njima – izučavanje programa je važno kako za teoriju tako i za praksu. Istraživanje je pokrenulo i postavljanje novih pitanja – Kakvi su efekti programa na političko ponašanje predstavnika? Na koji način predstavljene žene opisuju sopstvene interese i kako vide svoju ulogu u društvu? Kakvi su stavovi članstva političkih partija i da li postoji ideološka podudarnost njihovih stavova sa predstavničkim tvrdnjama u programima? Ova pitanja mogu biti polazna tačka budućih istraživanja u cilju boljeg razumevanja dinamike političkog predstavljanja žena u Srbiji.

Literatura

Alcoff, L. M. (2006). *Visible Identities: Race, Gender and the Self*. Oxford: Oxford University Press.

Anđelković, N. (2023). [Ženska prava i Srbija: Međunarodni samit protiv abortusa u Beogradu, kakve mogu biti posledice](#). BBC na srpskom (13. 5. 2023). Pristupljeno: 1. 8. 2024.

Bjarnegård, E. (2013). *Gender Informal Institutions and Political Recruitment: Explaining Male Dominance in Parliamentary Representation*. Palgrave Macmillan.

Celis, K. (2008). Studying Women's Substantive Representation in Legislatures: When Representative Acts, Contexts and Women's Interests Become Important. *Representation*, 44(2), 111–123.

Celis, K. (2009). Substantive Representation of Women (And Improving It): What It Is and Should Be About. *Comp Eur Polit*, 7, 95–113.

Celis, K., and Childs, S. (2012). The Substantive Representation of Women: What to Do With Conservative Claims. *Political Studies*, 60(1), 213–225.

Celis K and Childs S (2014). Introduction: the 'puzzle' of gender, conservatism and representation. In: Celis K and Childs S (eds) *Gender, Conservatism and Political Representation*. Colchester: ECPR Press, pp. 1–20.

Celis, K., and Childs, S. (2023). 'Women's good political representation', *Genero*, 27: 1–32.

Celis, K., Childs, S., Kantola, J., & Krook, M. (2014). Constituting Women's Interests through Representative Claims. *Politics & Gender*, 10(2), 149–174.

Childs, S. and Krook, M. L. (2009). Analysing Women's Substantive Representation: From Critical Mass to Critical Actors. *Government and Opposition* 44(2): 125–145.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Crenshaw, K. (2009). 'Demarginaliziranje interseksionalnosti rase i spola: crna feministička kritika antidiskriminacijske doktrine, feminističke teorije i antirasističke politike', 127–155, u *Žene i pravo*, ur. Ivana Radačić. Zagreb: Centar za ženske studije.

Čičkarić, L. (2009a). Politička participacija i reprezentacija žena u zemljama post- s o c i j a l i s t i č k e Evrope. *Sociološki pregled*, 43(3), 343–359.

Čičkarić, L. (2009b). Žene u političkoj areni – insajderke ili autsajderke?. *Sociologija*, 51(4): 423–436.

Čičkarić, L. (2014a). Da li žene predstavljaju žene u parlamentu? *Genero* 18: 135–153.

Čičkarić, L. (2014b). Participacija žena u parlamentu – sindrom 'staklenog plafona' i partijska selekcija. *Sociološki pregled*, 48(4), 549–564.

Čičkarić, L. (2016). *Žene i politika iz rodne perspektive*. Beograd: Institut za društvene nauke.

Čičkarić, L. (2022). Legislative Quotas and Political Representation in Serbia. (303–320) In: Lang, S., Meier, P., Sauer, B. (eds) *Party Politics and the Implementation of Gender Quotas. Gender and Politics*. Palgrave Macmillan, Cham.

Datta, N. (2021). *Tip of the Iceberg: Religious Extremist Funders against Human Rights for Sexuality and Reproductive Health in Europe 2009–2018*. Brussels: European Parliamentary Forum for Sexual and Reproductive Rights.

Disch, L. (2011). Toward a Mobilization Conception of Democratic Representation. *American Political Science Review*, 105(01), 100–114.

Disch, L. (2012). 'The 'constructivist turn' in political representation', *Contemporary Political Theory*, 11(1): 109–127.

Drisko, J. W, & Maschi, T. (2016). *Content analysis*. New York, NY: Oxford University Press.

Eder, N, Jenny, M., Wolfgang C. Müller, W.C., (2017). Manifesto Functions: How Party Candidates View and Use Their Party's Central Policy Document. *Electoral Studies*, 45, 75–87.

Erzeel, S., & Celis, K. (2016). Political Parties, Ideology and the Substantive Representation of Women. *Party*

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Politics 22(5), 576–586.

[Feministička edukacija o seksualnosti](#) (bez datuma) Beograd: Evropski ženski lobi i Autonomni ženski centar.

[Финансијска независност мама у Србији: Право на свој динар](#) (2023). Beograd: Centar za Mame.

Градски завод за јавно здравље Београд (2024). [XVIII Европска недеља превенције рака грлића материце 2024](#). Pristupljeno: 26. 7. 2024.

Hol, S. (2012). 'Kodiranje, dekodiranje', u Đorđević, J. (ur.) *Studije kulture*. Beograd: Službeni glasnik, str. 275–285.

Ignjatović, T. (2020). 'Izazovi u pronalaženju sistemskih odgovora na potrebe žena sa iskustvom nasilja u intimnom partnerskom odnosu – između standarda, javnih politika i stvarnosti', *Antropologija* 20 (3): 99–116.

Ignjatović, T., Trifunović, J., Aleksić, I. (2001). *Gde su žene: analiza prisustva žena u programima političkih stranaka i predizbornim javnim nastupima*. Beograd: Grupa za promociju ženskih političkih prava Glas razlike.

Ignjatović, T. (2011). *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Ignjatović, T., Mališić, A. (2021). *Tri godine od usvajanja Programa – bez očekivanih rezultata*, Beograd: Autonomni ženski centar.

[Извод из регистра политичких странака](#). Министарство државне управе и локалне самоуправе. Pristupljeno: 17. 7. 2024.

Khatchadourian, H. (2015). *How to Do Things with Silence*. Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc.

Kölln, A.-K., & Polk, J. (2017). Emancipated Party Members: Examining Ideological Incongruence Within Political Parties. *Party Politics*, 23(1), 18–29.

Krippendorff, K. (2019). *Content Analysis*. SAGE Publications, Inc.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Lacmanović, V. (2019). 'Femicid u Srbiji: potraga za podacima, odgovorom institucija i medijska slika'. *Annales for Istrian and Mediterranean Studies* 29(1): 27–39.

Lacmanović, V. (2022). *Kad institucije zakažu ostaje tišina - Analiza institucionalnog odgovora pa prijave nasilja koje su prethodile femicidima 2017–2018*. Beograd: Autonomni ženski centar.

Lacmanović, V., i dr. (2022). *Sistemska obrazovanje odloženo do daljeg*, Beograd: Autonomni ženski centar.

Lang, S., Meier, P., Sauer, B. (2023). Party Politics and the Implementation of Gender Quotas: Resisting Institutions. (1–25) In: Lang, S., Meier, P., Sauer, B. (eds) *Party Politics and the Implementation of Gender Quotas. Gender and Politics*. Palgrave Macmillan, Cham.

Laver, M. (2001). Position and Saliency in the Policies of Political Actors. (66–75) In: Laver, M. (Ed.) *Estimating the Policy Position of Political Actors*. London: Routledge.

Lončar, J. (2023). *Performans političkog predstavljanja: čemu služe govori predstavnika?* Beograd: Fakultet političkih nauka.

Lukić, M., Jovanović, S. (2004). *Korak bliže ili dalje od Evrope?* Beograd: Grupa za promociju ženskih političkih prava Glas razlike

Mondo (2017). [Dveri: Smeniti ministra zbog "seksualizacije dece"](#), Mondo (17. 4. 2017). Pristupljeno: 24. 7. 2024.

OEBS (2019). *Dobrobit i bezbednost žena: Srbija osnovni izveštaj. Anketa o nasilju nad ženama*, Beograd: OEBS.

[Oxford References](#) (2023). Oxford: Oxford University press. Pristupljeno: 16. 9. 2023.

Pajvančić, M. (2008). *Parlamentarno pravo*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.

Phillips, A. (1995). *The Politics of Presence*. Oxford: Oxford University Press.

Pitkin, H. F. (1967). *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.

Puwar, N. (2004). *Space Invaders: Race, Gender, and Bodies Out of Place*. New York: Berg.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Ray, V. (2007). Validity of Measured Party Positions on European Integration: Assumption

Approaches, and a Comparison of Alternative Measures. *Elektoral studies*, 26(1): 11–22. Reingold, B., & Swers, M. (2011) An Endogenous Approach to Women’s Interests: When Interests are Interesting in and of Themselves. *Politics & Gender*, 7(3), 429–35.

[Републички завод за статистику](#) (2024).

RTV (2013). [Dveri: Ukinuti seksualno obrazovanje](#), RTV (8. 7. 2014). Pristupljeno: 24. 7. 2024.

RTV (2019). [Žene SNS: Živi zid i poruka – žene su pobedile nasilje](#), RTV (5. 4. 2019). Pristupljeno: 23. 7. 2024.

Sartori, G. (2005). *Parties and Party Systems*. Colchester: ECPR Press.

Saward, M. (2006). The Representative Claim. *Contemporary Political Theory*, 5, 297–318.

Saward, M. (2010). *The Representative Claim*. Oxford: Oxford University Press.

Saward, M. (2014). Shape-Shifting Representation. *American Political Science Review* 108(4), 723–736.

Schaap, A. (2012). ‘Critical exchange on Michael Saward’s The representative claim’, *Contemporary Political Theory*, 11(1): 109–127.

Schreier, M. (2012). *Qualitative Content Analysis in Practice*. Sage Publications, London.

Sentsov, A., Aleksandrov, O., Bolsunovskaya, Yu., Kuimova, M. (2015). Modelling of the Future in the Programs of Political Parties. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 166, 536–540.

Serl, Dž. (1991). *Govorni činovi: ogled iz filozofije jezika*. Beograd: Nolit.

Spasojević, D., Stojiljković, Z. (2020). *Između uverenja i interesa: ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*. Beograd: Fabrika knjiga.

Thompson, S. (2012). ‘Making representations’, *Contemporary Political Theory*, 11(1): 109–127.

Todorović, M. (2016). *Zašto žene ne glasaju za žene*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

Van Dijck T (2006). Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies* 11(2): 115–140.

Verge, T., & de la Fuente, M. (2014). Playing With Different Cards: Party Politics, Gender Quotas and Women's Empowerment. *International Political Science Review*, 35(1), 67–79.

Вукомановић, Д. П. (2021). Родна сензитивност парламента Србије – мапирање моћи посланица. *Социолошки преглед*, 55(3): 624–649.

Вуковић, Ана. (2008). Ставови српске политичке елите о женама у политици. *Социолошки преглед* 17(3): 343–363.

Weldon, S. Laurel. (2011). Perspectives Against Interests. *Politics & Gender*, 7(3): 441–446.

Young, I. M. (1994). Gender as Seriality: Thinking About Women as a Social Collective. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 19(3): 713–738.

Young, I. M. (2000). *Inclusion and democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Закон о политичким странкама, Службени гласник РС 36/2009, 61/2015.

Здравствено-статистички годишњак Републике Србије 2022 (2023). Београд: Институт за јавно здравље Србије.

Izvori¹⁰

[Бела књига „Програмом до промена“](#) (oktobar 2011), Srpska napredna stranka.

[Izborni program koalicije Moramo](#) (2022).

[Програм Демократске странке](#) (bez datuma).

[Програм Демократске странке](#) (bez datuma).

[Програм Нове Демократске странке Србије](#) (2007).

[Program Ne davimo Beograd](#) (2018).

[Програм Партије уједињених пензионера, пољопривредника и пролетера Србије – Солидарност и правда](#) (2022).

[Програм Партије уједињених пензионера Србије](#) (bez datuma).

[Програм Српске радикалне странке](#) (4. 5. 2019).

[Програмска платформа Странка слободе и правде](#) (2022).

[Program Saveza vojvođanskih Mađara](#) (2004).

[Програм Социјалистичке партије Србије](#) (11. 12. 2010).

[Програм Социјалдемократске партије Србије Манифест 2020](#) (2020).

10 Svim linkovima pristupljeno je poslednji put 7. 5. 2024.

KO I KAKO PREDSTAVLJA ŽENE

Analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji

[Програм Српске странке Заветници](#) (bez datuma).

[Програм Српског покрета Двери](#) (bez datuma).

[Program Zeleno-levog fronta](#) (2023)

МАЛИШИЋ, Александра, 1991-

Ko i kako predstavlja žene : analiza programa relevantnih političkih partija u Srbiji / Aleksandra Mališić. - Beograd : Udruženje Feministički kulturni centar BeFem, 2024 (Beograd : Draslar list). - 65 str. ; 21 x 21 cm

Tiraž 250. - Bibliografija: str. 58-65.

ISBN 978-86-906756-1-6

а) Политичке партије -- Родни аспект -- Србија б) Студије рода в) Друштвене прилике -- Србија

COBISS.SR-ID 155129865

